



**Journal of Analytic Divinity**  
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>  
E-ISSN: 2602-3792  
8/2 (2024), 144-173



## Mu'tezile'de Tövbenin Kamu Hukukuna Yansıyan Boyutu

The Reflection of Repentance on Public Law in Mu'tazila

### Hüseyin Maraz

Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü (Kelam),

Assoc. Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Studies (Kalam), Eskişehir/Türkiye

**E-posta:** huseyin.maraz@ogu.edu.tr

**ORCID ID:** 0000-0001-9751-7396

### Makale Bilgisi | Article Information

**Makale Türü / Article Type:** Araştırma Makalesi/Research Article

**Geliş Tarihi / Date Received:** 26 Temmuz/July 2024

**Kabul Tarihi / Date Accepted:** 21 Eylül/September 2024

**Yayın Tarihi / Date Published:** 15 Aralık/December 2024

**Yayın Sezonu / Pub Date Season:** Kış/Winter

**DOI:** jad.1523024

**Cite as / Atıf:** Maraz, Hüseyin. "Mu'tezile'de Tövbenin Kamu Hukukuna Yansıyan Boyutu". *Journal of Analytic Divinity*, 8/2, 2024, 144-173.

**Etik Beyan/Ethical Statement:** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Hüseyin Maraz)

**Finansal Destek / Grant Support:** Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

**CC BY-NC 4.0** | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

**Yazar Katkıları / Author Contributions:** Hüseyin Maraz % 100

**Web:** <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com



**Öz**

Bu makale, sosyo-ahlakî yasal yönleriyle tövbe konusunu Mu'tezilî bakış açısıyla konu edinmektedir. Makalede tövbenin Allah'ın hukukuna taalluk eden yönünden ziyade insan hak ve onurunu ilgilendiren boyutu incelenecektir. Özellikle birey ve kamuya sirayet eden ihlâller nedeniyle gerekli olan tövbenin ahlakî, dinî ve hukukî kaideleri irdelenecektir. Mu'tezilî teolojide tövbe fiilinde gerekli unsurlar, tövbe etmeyi gerektiren koşullar ve günaha karşı zorunlu yaptırımlar analitik bir yöntemle tahlil edilecektir. Makalede detaylı kavram analizlerine yer verilmeyecek ana tema Mu'tezile'ye özgü görüşlerle sınırlandırılacaktır. Fakat güncel ile bağıntıyı sağlama gayesiyle kamu hakları ve menfaatini konu edinen modern dönem çalışmalarından da istifade edilecektir. Makalenin özgünlüğü tövbe konusunu bireysel dinî bir tercihin ötesine taşıyarak kamu ahlakı çerçevesinde yasal boyutlarıyla ele alacak olmasıdır. Böylece mesele, salt dinî içeriğiyle ele alınmayacak özellikle kamu hukuku dikkate alınarak sosyo-ahlakî bir boyut da eklenmiş olacaktır. Sonuç olarak kamu hukuku ve menfaatine yönelik ihlâl durumlarında tövbenin ahlakî ve yasal yaptırımı gerektiren bir ödev olduğu vurgulanarak onarıcı ve yapıcı yönü belirtilecektir.

**Anahtar Kavramlar:** Kelam, Mu'tezile, Kamu, Hukuk, Adalet, Tövbe.

**Abstract**

This article deals with the subject of repentance in its socio-moral legal aspects from a Mu'tazilite perspective. The article examines the aspect of repentance that concerns human rights and dignity rather than the aspect of repentance that pertains to God's law. The moral, religious and legal principles of repentance, which is especially necessary for violations that affect the individual and the public, will be examined. From the Mu'tazilite perspective, the necessary elements in the act of repentance, the conditions that require repentance, and the obligatory sanctions against sin will be analyzed analytically. The article will not include detailed conceptual analysis, and the main theme will be limited to the views specific to the Mu'tazilites. However, in order to ensure relevance to the present, modern studies on public rights and interests will also be utilized. The uniqueness of the article is that it will take the issue of repentance beyond an individual religious preference and deal with its legal dimensions within the framework of public morality. Thus, the issue will not only be dealt with its religious content, but also a socio-moral dimension will be added, especially considering public law. As a result, it will be emphasized that repentance is a duty that requires moral and legal sanctions in cases of violations of public law and interests, and its restorative and constructive aspect will be stated.

**Keywords:** Kalam, Mu'tazila, Public, Law, Justice, Repentance.

## Giriş

Din, insanî sorumlulukları genel hatlarıyla iki kategoriye ayırır: 1. Allah'ı ilgilendiren sorumluluklar 2. Başkalarını ilgilendiren sorumluluklar. İlk tür genellikle 'Allah'ın hakları' (veya kişinin Allah'a borçlu olduğu haklar) olarak tanımlanırken; ikincisi 'Allah'ın kullarının hakları' (veya kişinin Allah'ın kullarına borçlu olduğu haklar) olarak tanımlanır. İnsanlara karşı yapılan haksızlıklar yani onların sahip oldukları hakların ihlâli, her zaman bir tür tazminin varlığını gerekli kılar.<sup>1</sup> Cinayet, hırsızlık, iftira, aldatma, yolsuzluk, gasp gibi suçlardan sonra yasal müeyyideler devreye girer. Örneğin diğerinin malî hukukuna saygısızlık durumunda kişi onu eski haline geri getirmekle yükümlüdür. Birine iftira attığında iftiraya uğrayan kişinin şerefini onarmak ve saygınlığını yeniden inşa etmekle sorumludur. Bu olgu, insan olmanın doğası gereğidir ve en basit, nesnel ahlâkî ilkedir. Bu nedenle "kişilerarası ilişkiler erdeminin" temel kaideleri salt dine özgü değildir. İnsanlara ait haklar (bireysel ve kamusal haklar), onların dokunulmaz mülkiyetidir. Dünyada insanların fiziksel güvenliğini ve ahlâkî onurunu garanti eden temel haklar, âdil ve mutlu bir topluma ulaşmak için de gereklidir. Üstelik insan haklarının Allah'ın haklarından önce gelmesi, Allah'a ait olduğu iddia edilen bir hakkın insan haklarını ihlâl etmek için kullanılamayacağı anlamına gelir. Böylece hiç kimse Allah'ın hakkını savunma uğruna insanların hukukunu çiğneyemez ve en temel haklarını ihlâl edemez. Kaldı ki Allah, ahirette hangi hakkı savunmak isterse onu haklı çıkarmaya kâdirdir.<sup>2</sup> Şu durumda hak ihlâlleri, Allah'a hesap vermeyi gerekli kılan ibadet ve yükümlülükleri yerine getirmekten kaçınma ile başkalarının hak ve hukukunu etkileyecek zararlı fiillere sebep olma şeklinde ikiye ayrılabilir. İlk ihlâl için kınama ve uyarıların olmasına rağmen zorunlu cezaî işleme (fikhî müeyyidelerin dışında) yer verilmemiş, daha çok Allah ile birey arasında çözülmesi gereken bir mesele olarak kalmıştır.<sup>3</sup> Allah'ın hukukunu ihlâl eden cezaî bir müeyyideye konu olmamasının hikmetini anlamak zor değildir. Çünkü O'nun hukukunu göz ardı eden birini bu dünyada yargılayıp âdil bir ceza öngörebilecek (dinî) bir sistem yoktur. Bu nedenle Allah, insanın ihlâl ve ihmal ederek göz ardı ettiği sorumluluklara adaleti uygulama hakkını kendisinden başka hiç kimseye tanımamıştır.<sup>4</sup>

İkinci kategorideki suçlar için ağır cezaî yaptırımlara ve ahirette sonsuz lanet tehditlerine yer verilmiştir. Suç ve günahlar, Allah ve insan ile yürütülen ilişkide uyum, barış ve dengenin bozulmasıdır. Bu nedenle Allah, insanlar arasında var olan barışı ve güveni ihlâl edenleri cezalandırmayı zorunlu kılmıştır. Kur'an, insan hukukunu yasal kriterlerle teminat altına aldığı gibi en ağırından cehennem ateşiyle tehdit ederek caydırıcı cezalar vazetmiştir. Bu nedenle insan hakkı ihlâllerinde makul ve hikmet odaklı cezaî

<sup>1</sup> Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûl'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları 2013), 2/762-764; Ayrıca bk. Atif Khalil, "Atonement, Returning, and Repentance in Islam", *Religions* 14/168 (2023), 4.

<sup>2</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. Khaled Abou el-Fadl, "Islam and the Challenge of Democratic Commitment", *Fordham International Law Journal* 27/1 (2003), 52, 56.

<sup>3</sup> Somaya Abdullah, "The Role of Tawba (Repentance) in Social Work with Muslim Clients", *Exploring Islamic Social Work Between Community and the Common Good*, ed. Hansjörg Schmid-Amir Sheikhzadegan (Springer: Switzerland, 2022), 195.

<sup>4</sup> Syed Mu'azzam Husain, "Effect of Tauba (Repentance) on Pealty in Islam", *Islamic Studies* 8/3 (1969), 194-195.



hadler (koruyucu kurallar) belirlemiştir. Hudûd ise insanlar arası ilişkilerde hakların ve barışın korunmasını esas alan engelleyici kurallara işaret etmektedir. Kuşkusuz insan hakkı ihlallerinde Allah'ın af ve ceza yetkisini salt kendisine has kılmayıp "hudûd" ilkesini işaret etmesi şefkatli ve merhametli bir düşüncenin ürünüdür. Allah, sonsuz hikmetiyle bu yetkiyi, suçlular tarafından haksızlığa uğrayan kişilere yasal bir hak olarak tanımıştır.<sup>5</sup> Bunun için Allah'ın hukukuna saygı gösterilirken insanların müreffeh ve âdil bir yaşama erişmelerini sağlayacak olan hakları keşfetmek ve yerleştirmek temel gaye olmalıdır. Bu bakımdan insan haklarına bağlılık, Allah'a itaat eksikliği anlamına gelmediğinden dünyadaki ahlâkî erdemın ölçütü dindar ya da dinsiz etiketi değil, adalet aracılığıyla kutsallığa (değerlere) olan bağlılık olacaktır.<sup>6</sup> Ne var ki hakların hak sahiplerine âdil şekilde paylaşımı dünyevî koşullarda her zaman mümkün de değildir. Farklı etkenler (dinî, ekonomik, politik) güçlülerin hukuku lehine kararların alınmasına neden olabilir. Bu sebeple haksızlık ve adaletsizliğin son bulması için İslâmî sistemde bir hâkim ya da yönetici tayin edildiğinde artık kendisini atayan otorite adına değil kamu adına adaleti temsil etmeli ve bu doğrultuda hükümler vermelidir. Hatta suçlu, nüfuzlu ve mevkî sahibi biri ise cezası da sahip olduğu yetki ve sebep olduğu (negatif) etkiye göre yasal tahkikata tabi olmalıdır.<sup>7</sup> Fakat başkalarına taalluk eden haklar nihaî olarak Allah'ın hakları kapsamına girdiğinden, son söz yine O'na ait olacaktır. Başka bir deyişle bir başkasına iyilik, kişinin yaratıcısına yapılan bir iyilik mesabesinde olduğu gibi, diğerinin hakkına yönelen bir ihlâl de nihayetinde ilahî kanuna/adalete aykırı bir suç hüviyetindedir.<sup>8</sup> Adalet ise insan onurunu ve esenliğini her şartta korumak ve en yüce değer kabul etmek için var olmalıdır. Tabiatıyla âdil fiiller, başkalarının halini iyileştiren ve haklarını koruyan erdemli fiillerdir. Bu fiilleri davranış haline getiren kimseler de âdil ve erdemli bireylerdir.<sup>9</sup>

İnsanın fiilleriyle hesap verebildiği bir sistemde ise Allah, fiillerin kendisini değil, yalnızca insanın kendisinde eyleme geçme gücünü ve imkânını var eden bir varlıktır.<sup>10</sup> Böylece insan, kendi fiillerinin ahlakî değerini belirleyeceği bir yetki de elde etmiştir. Buna göre iyilikler ve kötülükler vardır ve bunlar, insandan bağımsız dış bir müdahaleyle ani değişikliğe uğratılamaz. Özellikle diğerine zarar veren suç ve kabahatler, ancak zorunlu bir takım müeyyidelerin akabinde telâfi edilebilir. Din dilinde ahlakî ve yasal müeyyidelerin sözü edilen karşılığı tövbedir. Büyük bir günah işleyenin yerileceğini ve cezayı hak ettiğini akıl da zorunlu olarak bilir. Gerek yasalar gerekse din, hak edilen cezaların ihmal ve iptal edilmeyeceğini ısrarla vurgular. Bu konuda yönetici erk de dâhil olmak üzere her insan eşittir. Toplumun her bir ferdi (sosyal) rolleri icabı fiillerinden sorumludur ve Allah bir

<sup>5</sup> Bu sebeple Allah, sınırları aşmamayı (Nisâ 4/14), yasaları çiğnememeyi ve hakları gözetmeyi özellikle emreder; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/560-562; Ayrıca bk. Husain, "Effect of Tauba (Repentance) on Pealty in Islam", 194-195.

<sup>6</sup> Abou el-Fadl, "Islam and the Challenge of Democratic Commitment", 52, 56.

<sup>7</sup> Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Toplum Düzeni*, çev. Nurettin Demir-M. Vesim Taylan (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1993), 57.

<sup>8</sup> Khalil, "Atonement, Returning, and Repentance in Islam", 4.

<sup>9</sup> Adl kavramının anlam ve işlevine dair kapsamlı izah için bk. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 1/8-10; Macid Haddurî, *İslâm'da Adalet Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1999), 66.

<sup>10</sup> Ayrıntılı bir izah için ayrıca bk. Seyithan Can, *İnsan Özgürlüğü ve Sorumluluğu Bağlamında Kudret-Fiil İlişkisi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2019), 206.

günahkârı keyfi olarak bağışlamayacağı gibi onun adına başkaları aracı da olamaz.<sup>11</sup> Çünkü Mu'tezile'de Allah, sınırsız ve keyfi güce sahip olmaktan ziyade yasa yapıcı ve hikmet üzere hareket eden bir varlıktır.<sup>12</sup> Şu halde diğerine ya da kamusal alana sirayet eden ahlâk ve hukuk dışı ihlâller diğerine zarar vermeyi yasaklayan Allah'a karşı işlenmiş bir suç hüviyetindedir. Allah'ın hukukunu ihlâl ise belirtildiği üzere insana ait hakların çiğnenmesidir. Tövbe de ihlâl edilen hakların hak sahiplerine iade edilmesi için aklın, vicdanın ve dinin vacip gördüğü yasal bir müeyyidedir.<sup>13</sup>

Bu itibarla makalede Allah hakkına taalluk eden günahlara tövbeden ziyade kamuya sirayet eden ihlâller nedeniyle gerekli olan tövbenin ahlakî ve hukukî esasları incelenecektir. Mu'tezile bakış açısıyla tövbenin gerekli unsurları, tövbe etmeyi gerektiren koşullar ve suça karşılık gelen zorunlu yaptırımlar irdelenecektir. Makalenin şekillenmesinde konu hakkında detaylı bir araştırma olan "Mu'tezile'de Erdemli Arınma"<sup>14</sup> başlıklı eserden istifade edildiği özellikle belirtilmelidir. Makalenin özgünlüğü ve ayrıcı vasfı, tövbe konusunu insan hak ve hukuku bağlamında kamusal yönüyle ele almasıdır. Bu nedenle ana tema, Mu'tezilî düşünce doğrultusunda sosyo-ahlakî ve yasal süreçleriyle sınırlandırılacak, tövbeyi oluşturan unsurların detaylı analizlerine yer verilmeyecektir. Modern ve klasik çağın fikrî birikimden yararlanılarak tövbenin konuya özel ahlakî ve hukukî çerçevesi çizilecek sonrasında Mu'tezilî teolojide pratik karşılığı deskriptif bir yöntemle tahlil edilecektir.

## 1. İnsan Hukuku İhlâllerinde (Fısk) Adalet İlkesi

Hak ihlâllerinde fâsığın tövbeye çağırılması, özellikle kamusal alanda yarattığı zararın telafisi içindir. Tövbe, suçun/zararın itirafıdır ve yasanın uygulanmasını gerektiren ilahî yöntemdir. Allah'a karşı işlenen suçlar için pişmanlık (nedm) ve tekrarlamama kararlılığı (azm) yeterli iken; kamuya intikal eden geçişli günahlarda (isâet)<sup>15</sup> tazmin için gereken çabayı ayrıca göstermek (bedel) gerekli olan koşuldur. Sebep olunan zararları tazmin yükümlülüğü bu durumda aslî bir görevdir. Örneğin haksızlık ve yolsuzlukla gasp edilen bir mal, hak sahiplerine (birey ya da kamu) teslim edilmelidir. Cinayet vakalarında hukukî

<sup>11</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/596-600, 606; Hazem Y. Salem, *Islamic Political Thought: Reviving a Rationalist Tradition* (Denver: Faculty of the Josef Korbel School of International Studies University of Denver, Doctoral Thesis, 2013), 56.

<sup>12</sup> Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 1/108, 215; Ayrıca bk. Pervez Hoodbhoy, *Islam and Science-Religious Orthodoxy and The Battle for Rationality* (London and New Jersey: Zed Books Ltd., 1991), 97.

<sup>13</sup> Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/762-764; Ayrıca bk. Abdullah, "The Role of Tawba (Repentance) in Social Work with Muslim Clients", 236-237.

<sup>14</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. Hüseyin Maraz, *Mu'tezile'de Erdemli Arınma* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023), 1-240.

<sup>15</sup> Bir başkasına fiilen veya kavlen zarar verme kastıyla, istenen şeyi gerçekleştirmeye isâet denir. Örneğin, Allah'a inanmama, geçişsiz bir günah iken (kabih); birini öldürme ya da bir kimsenin malını gasp etme kabih olması yanında geçişli bir (isâet) günahtr. Genel itibarıyla bu tür suçlara tazmin, bedel ve had gibi yaptırımlar bitişmektedir. İlgi için bk. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/54; Kavramın tanımı için bk. Kutbuddîn Ebî Ca'fer Muhammed b. el-Hasen en-Nisâbüri, *el-Hudûd* (Kum: Müessesetü'l-İmam es-Sâdık, h. 1414/1993), 60; Buna göre isâet; can, mal, inanç, akıl, namus vs. insan hayatını etkileyen dolayısıyla psikolojik ya da fizyolojik her türden şerri kapsayan bir kavramdır. Bir insanın eylemi, diğeri adına bir kötülüğe ve zarara neden oluyor ise isâet kavramı ifsad anlamıyla eşdeğerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Salih b. Ahmed-Abdurrahman b. Melluh, *Mevsuatü-nadrati'n-neim fi-ahlaki'r-resuli'l-kerim* (Suud: Dâru'l-Vesile, 1998), 9/3887-3888.



yaptırımlar için yetkililere teslim olunmalıdır. Liyâkatin ihlâli durumunda hak sahiplerinin hukuku gözetilmelidir. Bu anlamıyla tövbe, suç ve günah nedeniyle oluşan kamusal zararların düzenleyici işlemlerle önlenmesidir. Haksız bir eylemin sonuçlarını tersine çevirmek için farkındalık, kararlılık ve değişim halidir. Bu sebeple adaleti göz ardı etme ve haksız kazanç sağlama riski taşıyan görevleri üstlenen bireyler kendi karar, yetki, onay ve görev sonunda mal varlıklarının yasal statüsünü takip etmelidir. Çünkü görevden kaynaklanan bir zararın tövbeyle telafisi, suç ve kabahatin türüne aykırı olmamalıdır. Örneğin, yolsuzlukla elde edilen haksız bir kazancın tövbesi, sözel af talebi ya da dinî içerikli bir yardım üzerinden gerçekleşmemelidir. Tövbenin makbul olması için meşrû olmayan kazancın, asıl sahipleri olan kamuya intikali sağlanmalıdır. Dolayısıyla kamuyu ilgilendiren ihlaller dengi bir yaptırımı ilzam eder ve var olan haksız durum zıddı eyleme (telâfi) çevrilmedikçe tövbe geçerli olmaz. Bu yönüyle tövbe, oluşan zararın tazminini ve hak kaybının eski haline getirilmesini gerekli kılan yasal bir ödevdir.<sup>16</sup> Çünkü bir malın ya da mevkinin ahlâk dışı bir yolla elde edildiği sabit ise bu mülkiyet dinen meşrû değildir. Üstelik Mu'tezilî düşüncede meşrû olmayan kazançların haram statüsü nedeniyle rızık olarak kabul edilmediği bilinen bir hakikattir.<sup>17</sup> Mu'tezile'de kamusal hakların birey ya da grupların çıkarları doğrultusunda haksızca statü değiştirmesi rızık değil bir nevi gasptır.<sup>18</sup> Yasaları ihlâl eden bir zalimin, meşru olmayan kazanımlarını hak sahiplerine iade etmek için gereken çabayı göstermesi ise geçerli tövbenin yasal ve ahlâkî koşuludur. Mu'tezile'ye göre günahattan sonra mümin statüsünü tekrar kazanabilmek ve inancıyla övülmek bu tövbenin varlığına bağlıdır.<sup>19</sup>

Mu'tezilî teolojide iman sadece Allah'ın birliğinin ikrarı ve dinî esaslara kalbî rıza göstermek değildir. Amel ve ahlaktan müteşekkil iman, bireyin vicdanıyla sınırlanmayacak derecede kamusaldır. Bu imanın bireysel ve sosyal tezahürü ise büyük günahlardan kaçınmaktır.<sup>20</sup> Fâsık, işlediği günahlar nedeniyle toplum tarafından kınanan ve kötü tercihleriyle itibarsızlaşan biridir. Çünkü kötülük yapan birinin itibarını koruması ya da kötülüğün göz ardı edilmesi kötülüğe teşvik eden başka bir kötülüktür. Aynı şekilde kötü birinin ahirette övülüp ödüllendirilmesi de mümkün değildir. Mu'tezile'de mümin, övülen bir isim iken fâsık övgüyü hak etmeyene verilen addır. Mevcut haliyle bu ismin övüleceği

<sup>16</sup> İlgi için bk. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usulî'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/764; Maurice A. Pomerantz, "Mu'tazilî Theology in Practice: The Repentance (tawba) of Government Officials in the 4th/10th century", *A Common Rationality: Mutazilism in Islam and Judaism*, ed. Camilla Adang-Sabine Schmidtke-David Sklare (Würzburg: Ergon-Verlag GmbH, 2016), 464.

<sup>17</sup> Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedânî, *el-Muğnî fî-ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, thk. Muhammed Hıdır Nabha (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye 2012), 11/55.

<sup>18</sup> Kâdî Abdülcebbar, haramın rızık olarak kabul edilmesi durumunda Allah'ın takdiri, kazası ve taksimi şeklinde bir inancın zorunlu olacağını söyler. Fakat o, bu yönde haramı meşrulaştırıcı bir anlayışı, dinden çıkmanın sebebi olarak görür. Üstelik haramın rızık olarak kabul edilmesi durumunda hırsızın çaldığı mal, Allah'ın hükmü ve kararı olacaktır. İlahî hüküm ise bu durumda haramdan beslenen kişileri zâlim ya da hırsız olarak nitelemeyi mümkün kılmayacaktır. Ayrıntılı bilgi için bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 11/61.

<sup>19</sup> İsimler ve hükümler konusunda ayrıntılı bir izah için bk. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usulî'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/614-616, 620.

<sup>20</sup> İmanın diğerine etki ederek fayda sağlayan ameli yönünün izahı için bk. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usulî'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/768; Ayrıca bk. Seyyed Hossein Nasr, *Islamic Philosophy From Its Origin To The Present* (New York: State University of New York Press, 2006),123.

bir zaman dilimi de yoktur.<sup>21</sup> Fakat burada fâsığın sürekli kötülükler yapmadığı iyilik ve ibadet türünden fiilleri de olduğu akla gelmektedir. Kâdî Abdülcebbar (öl. 415/1025), fâsığın taat türünde fiillerinin cezayı düşürmeyeceğini birkaç gerekçeyle izaha çalışır. Ona göre fâsığın iyilikleri masiyeti düşürme ya da cezayı geçici kılma hususunda etkili ise aynı şekilde kâfırların da iyilik türünde taat eylemleri vardır. Bu durumda onların da cezalarının geçici olması gerekir. Diğer taraftan kötü bir fiil tövbeyle ya da daha üst iyiliklerle telafi edilmedikçe sürekli kınanmaktadır. Eğer fâsığın taatleri masiyet nedeniyle hak edilen cezayı geçici kılmış olsaydı aynı şekilde kınama da geçici olması gerekirdi.<sup>22</sup> Oysa insanlar (kamu vicdanı) kötü olan birini sürekli kınamış ve onların kabih fiillerine onay vermemişlerdir. Mu'tezile, dünyevî değerlerle uhrevî kaideler arasında ahlâkî bir bağ kurmaya çalışarak imanın içeriğini salt bireyle Allah arasında kalan bir mesele olmaktan çıkarıp sosyo-ahlakî ve hukukî yönleriyle kamusal bir nitelik kazandırmaya çalışmıştır. Böylece onlar, isimler ve hükümlere dair esasları, bütün insanları eşitleyen nesnel bir kaideye dönüştürerek herhangi birine ayrıcalık tanımayı mümkün görmemişlerdir. Fâil kim olursa olsun hak ettiği isme hükümler bitişir ve sosyal refaha zarar veren bir fiilin hükmü (dünya ve ahirette) övgü ya da ödül değildir.

Anlaşıldığı üzere Mu'tezilî teolojide yönetsel yozlaşmanın karşılığı "fısk" eylemidir.<sup>23</sup> Fâsık, bir yönetici ise görevi sürdürme ehliyeti ve göreviyle ilgili yetkileri sona erer. Mu'tezile bu tutumu sahabe icmaı olarak niteler ve İslâmî bir geleneğin parçası kabul eder. Çünkü bir yöneticinin suç ve günaha karışması, yasaları uygulaması önünde ciddi bir engel oluşturur. Üstelik adalet üzere yasaları koruması ve işleri yürütmesi zorlaşır. Bunun yanında fısk olan bir eylem, ihraç ya da görevden el çektirme gibi dışsal bir müdahale olmaksızın istifânın da nedenidir. Bu sebeple bir yöneticinin büyük bir günah işlemesi; küfr, ölüm, acz, delilik gibi görevi yürütmeye engel olan durumların oluşmasıdır. Açıkçası fısk, bir yöneticinin idare yetkisini, karar ve tasarruflarını hükmen sonlandıran kabih fiildir.<sup>24</sup> Mu'tezile nazarında kulun taatiyle elde ettiği mükâfatın tamamını geçersiz kılacak

<sup>21</sup> Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/620; Kâdî Abdülcebbar, *Fazlu'l-İtizâl*, thk. Fuad Seyyid (Kahire: y.y., 1986), 211.

<sup>22</sup> Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/578-580.

<sup>23</sup> Özel çıkarlar sağlamak amacıyla yasal ve ahlâkî normları ihlâl edici davranış ve eylemlerde bulunma anlamıyla yozlaşma, kamusal hizmet sunumunda ayrımcılık, nepotizm, siyasallaşma, rüşvet, yolsuzluk vb. durumların idârî sistemde yaygınlık kazanması halidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Erol Turan-Sefa Çetin-Ergin Bayrakdar, "Kamu Yönetiminde Kayırmacılık ve Yozlaşmanın Önlenmesinde Yetenek Yönetimi Yaklaşımının Değerlendirilmesi", *Türk İdare Dergisi* 489/91 (Aralık 2019), 290-291; Alan içi ayrıntılı bir izah için bk. Seyithan Can, "Sosyo-Siyasi Olayların Teolojik Söyleme Etkisi (Büyük Günah Meselesine Sosyo-Politik Bir Okuma Denemesi)", *İslâm ve Yorum III*, ed. Emine Güzel - Serkan Demir (Ankara: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2019), 2/487; Bireysel ve sosyal değişim ve dönüşümün yasaları için bk. Namık Kemal Okumuş, "Kur'an'da Değişim ve Dönüşümün Belirlenmiş Yasal Adımlarının Kelâmî Yorumu", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/2 (24) (Ağustos 2019), 440-467.

<sup>24</sup> Muhammed Ammâra, *el-Mu'tezile ve Müşkeletü'l-Hürriyyeti'l-İnsaniyye* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 1986), 161-162; Kâdî Abdülcebbar'a göre bir imam (yönetici) adalet, hadler, insaf (hakkı gözetme), intisâf (eşitlikçi yaklaşım), malın (âdil) temini ve uygun şekilde sarf edilmesi gibi hukukun gereği yükümlükleri yerine getirmelidir. Fâsık ise bu tür sorumlulukların ifasında kendisine güvenilmeyen kimsedir. O, sahabe icmaı üzere fısk türünde bir ihlâlî vuku halinde imamın azledilmesi gerektiğini özellikle belirtir. Ayrıntılı bilgi için bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi-ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, thk. Mahmud Muhammed Kâsım (Mısır: y.y., ts.), 20-1/202-203.



derecede cezayı gerektiren günahdır. Fâsık da cezanın hak edilmesini sağlayan gerekçelere sahip olan kimsedir.<sup>25</sup>

Yetki sahibi biri, inanç ve ahlakî bileşenleriyle iman olgusuna aykırı kötü bir fiilde bulunduğu anda esasında dinin refah hedefini ihlâl eden bir günahkâr konumundadır. Bu nedenle yüce gaye olan refahın istikrarı için kötü olan fiilin etkisini azimle tersine çevirmelidir. Çünkü böyle biri, geçmişte işlediği suçlar nedeniyle hak edeceği kınama ve cezayı salt içsel bir tepkiyle ortadan kaldıramaz. Aynı zamanda bu eylemlerin dış dünyada bıraktığı izleri de silmelidir. Bedel ödemeksizin sözel ifadelerle işlenen suçlara özür (af) talebinde bulunma, Mu'tezile açısından geçerli bir tazmin (tövbe) değildir. Kâdî Abdülcebâr'a göre "yapılan kötülüğü hiç yapmamış gibi olmak" anlamıyla tövbe kötü fiillerin sonuçlarını tersine çevirmeden gerçekleştirilemez.<sup>26</sup> Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin (öl. 321/933) taraftarları tarafından benimsenen tövbe görüşünün ayrılmaz bir parçası da bireyin, işlenen tüm kötü eylemleri içsel pişmanlık kapsamına sokması gerektiği; işleri doğru şekilde düzeltme yükümlülüğü altında olduğu bilincinde olmasıdır. Dolayısıyla bireyin geçmiş eylemleri nedeniyle hak ettiği suçlama yalnızca vicdânî ret ile ortadan kaldırılamaz burada ahlâken iyinin tesisi de gereklidir.<sup>27</sup> Adl ilkesi gereğince birey, işlediği suçun sonuçlarını tersine çevirmek için çaba sarf etmelidir. Kamuya sirayet eden suçları kamudan gizlememe, itiraf ederek kamu bilgisine sunma, yasal tahkikatı talep etme, tazmin ve telâfi sürecine tabi olma bu çabanın unsurlarıdır.<sup>28</sup> Mu'tezile'ye göre fâsık, kamuya zarar veren geçişli günahlara tövbe etmezse mümin olmaktan çıkar. Fakat o, kâfir de olmaz. Ancak cehennem (ceza), günahkârların ahlakî düzeyleriyle orantılıdır. Kötünün fâili iyilerin hak ettiği menfaatleri hak edemez ve ilahî adalet, dünyada tövbeyle telâfi edilmeyen isâet türünde suçlara gerekli yaptırım zorunlu kılar. Böylece kötü birinin dünyevî alandaki hükmü (yergi) ile ahiretteki yargı (azap) eşitlenir ve birbirine zıt ahlakî karşılıkların varlığına imkân tanınmaz. O halde iyilik ve kötülüklerin iç içe geçtiği bir yaşamda insanın övgüye de layık olması nasıl izah edilebilir? Kâdî Abdülcebâr, iyiliklerle kötülükleri birbirine karışan kimselerin, vaîd ilkesine aykırı şekilde affedilebileceği düşüncesini doğru bulmaz. O, bu hususta: "Bir de, iyi davranışlarını kötü olanlarla karıştırdıktan sonra günahlarının farkında olan başkaları var. Allah'ın onların tövbelerini kabul etmesi umulabilir. Çünkü Allah, hiç şüphesiz, çok acıyıp esirgeyen gerçek bağışlayıcıdır"<sup>29</sup> ayetini delil getirir. Ona göre Allah, bu ayette, böylelerinin tövbesini kabul edeceğini ve onları bağışlayacağını bildirmiş değildir. Yalnızca tövbe yoluyla itiraf edip, telâfi yoluyla arınanları bağışlayacağını bildirmiştir.<sup>30</sup> Genel bir yaklaşımla Mu'tezile, kötülük ile iyiliğin karışımında iyiliklerin kötülükleri tolere edebileceği düşüncesini kabul etmez. Dünyevî alanda da bireylerin fiilleri suç unsuru oluşturuyorsa iyilikleri ya da konumları hesaba

<sup>25</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. Hüseyin Maraz, "Mu'tezile'nin "El-Menzile Beyne'l-Menziletayn" Savunusu ve Doğuşu İle İlişkisi", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/1 (2016), 12-13.

<sup>26</sup> Kâdî Abdülcebâr, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/752.

<sup>27</sup> Sophia Vasalou, *Moral Agents and Their Deserts-The Character of Mu'tazilite Ethics* (London: Princeton University Press, 2008), 41.

<sup>28</sup> Kâdî Abdülcebâr, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/58; 750-752; Ayrıntılı bilgi için bk. Vasalou, *Moral Agents and Their Deserts*, 109.

<sup>29</sup> et-Tevbe 9/102.

<sup>30</sup> Kâdî Abdülcebâr, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Zerkur (Kahire: Dâru't-Turas, 1966), 416.



katılarak kötü fiilin göz ardı edilmesi beklenemez. Bu aynı zamanda adalete aykırı bir durumdur. Diğer açıdan insan doğası gereği sürekli kötülük de yapamaz. Ancak iyi ve faydalı olanı sürdürebilir; kötülükten vazgeçebilir. Bu vazgeçiş, fâil kim olursa olsun tövbe etmeyi dolayısıyla pişmanlık, azm, bedel ve telâfi süreçlerini gerekli kılar. Üstelik Allah'ın âdil bir şekilde sorumlu tutmaya devam edebilmesi için de insanlar arasında yasal eşitlik her hâlükârda korunmalıdır.

Mu'tezile, insan aklının adaletten anladığı şekliyle Allah'ın da zorunlu olarak adaletli olduğunu düşünür. Fâil kim olursa olsun bir başkasına iyi bir şekilde fayda veya (yarar kastıyla) zarar verdiğinde, kendisine adaletli olduğu ve yaptığının adl olduğu söylenir.<sup>31</sup> Allah, aklın adaletsiz olduğunu bildiği bir şeyi emretmez. Fakat aklın adaletsiz olarak bildiği şeylerin sınırlı olduğunu Mu'tezile de kabul eder. Buna göre Allah (kudret ve bilgisiyle) çalmayı emredebilir<sup>32</sup>, ancak haksızca çalmayı emredemez.<sup>33</sup> Çünkü birinci duruma makul nedenler ileri sürülebilir; fakat diğeri ahlak ve yasa dışı bir istek olacaktır. Şu halde dinî görünümü ve eskatolojik çağrışımları ne olursa olsun, iman meselesine ilişkin tartışmaların arkasında, insan davranışına dayalı ahlâkî hükümlerin meşruiyetine ilişkin varsayımlar yatar. Çünkü iman konusu, "büyük günah" meselesinin bir şeklidir. Mürtekeb-i kebîre sadece Allah'a karşı suç işleyen, açıkça yazılı dinî hükümlere uymayan kişi değildir. O, aynı zamanda başkalarına karşı yanlış yapan, insan hak ve onurunu ihlâl eden biridir. Dolayısıyla "büyük günah ve iman sorunu", özünde bir ahlâk sorunu.<sup>34</sup> Çünkü bir dinin insana sunduğu ideal ve olanakların gerçekleşme oranı bu ahlâkî düzeye gösterilen hassasiyetle ilişkilidir. Yetkilerin, görevlerin ve sorumlulukların ciddiye alınmaması ise bir anlamda dinin hedeflerinin (ahlâk) ihlâl edilmesidir.

Mu'tezile, insanın menfaatini merkeze alarak akıl ekseninde Allah'ın adaletini izaha çalışır. Kâdî Abdülcebâr'ın adaleti, "başkasının hakkını tam olarak vermek ve başkasına ait olanı da ondan almak" şeklinde izah etmesi, mülkiyet mefhumu açısından yasal bir kâidedir. Çünkü adl, kişilerin hak ettiklerinden daha fazlasına sahip olmalarına (çıkart birlikteliği) engel oluşturduğu gibi hakların gerçek sahiplerine ulaştırılması (liyâkat/uygunluk ilkesi) için ahlâkî ölçüttür. Öyleyse Mu'tezile'nin adalet mefhumu, iki esasa işaret etmektedir. Birincisi, diğeriyle ilişkili olması; ikincisi de kamu yararını gözetmesidir. Böylelikle onlar, geniş bir çerçeve çizerek adaletin muhtevasını kişisel yarardan ayırarak "ben" yerine "biz" ve "başkası" kavramları etrafında bir işlerlik katmışlardır. Bu nedenle adalet, başkasının hakkını vermek ancak başkasına ait olanı ondan almakla tamamlanır.<sup>35</sup> Mu'tezile'nin başkasını yani kamuyu kapsayan adalet anlayışı, fayda ve zararı kesin olarak belirlemenin ölçütüdür. Dolayısıyla bir fiilin adl vasfıyla

<sup>31</sup> Kâdî Abdülcebâr, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/8.

<sup>32</sup> Muhtemelen zarûret halinde yasak olan bazı fiillerin yapılması durumuna işaret edilmektedir.

<sup>33</sup> Hajj Muhammad Legenhausen, "Religious Ethics and Moral Realism", *Rebelatory Ethics* 9 (2015), 23.

<sup>34</sup> Mariam al-Attar, *Islamic Ethics Divine Command Theory in Arabo-Islamic Thought* (New York: Routledge Taylor&Francis e-Library, 2010), 27.

<sup>35</sup> Mu'tezile'de Allah, yanlış yerde olmaktan uzaktır ve O'nun insana adaletsizlik yapması imkânsızdır. Böylece adalet mefhumu rahmetten daha üst bir mertebede konumlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Kâdî Abdülcebâr, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 1/214.



nitelenmesi ancak bir başkasına etkisiyle mümkündür. Buna göre bir kimsenin kendi menfaati ya da bir zararı kendisinden uzaklaştırmak için eylemde bulunması adl olarak nitelenemez.<sup>36</sup> Âdil fiil, kişinin başka insanların yararına tercih edip, kendi menfaatini gözetmediği davranışlardır. Yönetici konumunda olan birinin âdil niteliğiyle anılması ise kimse aleyhinde haksız bir karar vermemesi ve kimseyi bir konuda kayırmamış olmasıdır.<sup>37</sup> Diğer taraftan adl ilkesi aynı zamanda hesap verebilir olmayı da kapsar. Bu bakımdan kendilerine yetki verilen şahıslar, sorumluluklar doğrultusunda yasal ve etik değerlendirilmelere tabi tutulur.<sup>38</sup> Hesap verebilme, açıklamada bulunma, cevaplar sunma, sorgulama, yapılacak hataları düzeltme ve uygulanacak yaptırımları kabullenme etik değerlendirmenin yapıcı unsurlarıdır.<sup>39</sup> Yetki sahipleri yasaya uygun hareket etme noktasında hukukî; kaynakların rasyonel kullanımı hususunda mali; işin gereği olan faaliyetlerin amaç ve hedeflere uygunluğu ölçüsünde performans odaklı; liyakati ve dürüstlüğü sağlama, kamu yetkisini kullananların davranışlarına standartlar getirme yönünden etik ilke ve erdemler üzere hesap verebilir olmalıdır.<sup>40</sup> Toplumun bütün fertlerinin iş birliği içerisinde etik değerlere ve yasal müeyyidelere bağlılık göstermesi bireysel ve sosyal refah için önemlidir.

İnsanların refahı, tamamen iş birliği yapma derecesine bağlıdır. İş birliğine dayalı sosyal etiğe herkesin katılması gerekir ve bundan kaçmaya asla izin yoktur. Suç işleyen insanlar teslim olarak üzerlerine düşeni yapmak zorundadır.<sup>41</sup> İş birliği ilkesince, günah işleyenler suçlarıyla vicdanlarında hesaplaşmalı, günahların diğerlerine olumsuz etkisini telâfi için çaba sarf etmeli, yasalar da suçu ve suçluyu korumamalıdır. Bu sebeple Mu'tezile, ahlâkî ve hukukî suçlara cezaî müeyyidenin uygulanabilmesi için öncelikle âdil bir idarecinin varlığını şart koşar. Dolayısıyla zulme ve haksızlığa karşı işbirliğine dayalı ilkesel duruşu, Mu'tezile zorunlu bir eylem olarak görür. Çünkü insan, doğası gereği iş birliğine ihtiyaç duyan bir varlıktır. Allah da haksız davranış sergileme yetisini sınırlamak için insanı zayıf ve başkalarıyla iş birliğine muhtaç şekilde yaratmıştır. İş birliği olmadan bir toplum, adaletsizliği (zulüm) yenemez ve ideal adalete erişemez. Toplumsal iş birliği olmadan, güçlüler zayıfların haklarını ihlâl etmeye her daim muktedirdir. İnsanlar, iş birliği yaparak güçlüleri dizginleyebilir ve zayıfların haklarını koruyabilir. Üstelik insanların birbirine ihtiyaç duyması için Allah onları farklı özelliklerde yaratmıştır. İnsanların farklı yetenekleri, zayıflıkları ve sınırlılıkları, adaleti tesisi etmek için daha fazla bir araya gelme eğilimlerini artırır. Toplum fertleri akıllarını ve ilahî rehberliği uyum içerisinde kullanırsa daha yüksek bir adalete ve ahlâkî davranış seviyesine ulaşabilir. Buna göre bir yönetici, adalet standardını en üst düzeye çıkarmak için halkla iş birliğini pekiştirecek bir sözleşme

<sup>36</sup> Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 1/214; 2/8-10; Ayrıca bk. Necah Muhsin, *el-Fikrû's-siyâsiyyi inde'l-Mu'tezile* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1996), 210.

<sup>37</sup> Haddurî, *İslam'da Adalet Kavramı*, 66

<sup>38</sup> Serdar Kenan Gül, "Kamu Yönetiminde ve Güvenlik Hizmetlerinde Hesap Verebilirlik", *Polis Bilimler Dergisi* 10/4 (2008), 73.

<sup>39</sup> Bilal Eryılmaz-Hale Biricikoğlu. "Kamu Yönetiminde Hesap Verebilirlik ve Etik". *İş Ahlakı Dergisi* 4/7 (2011), 22-23.

<sup>40</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. Eryılmaz- Biricikoğlu, "Kamu Yönetiminde Hesap Verebilirlik ve Etik", 25-27.

<sup>41</sup> Patricia Crone, "Ninth-Century Muslim Anarchist", *Oxford University Press on Behalf of The Past and Present Society* 167 (May, 2000), 16.

yoluyla iktidarı yürütmelidir.<sup>42</sup> Mu'tezile'ye göre bir yönetici, hem şahsen hem de fiil ve tasarruflarında âdil olmalıdır. Kanunların uygulanmasında adaleti gözetmeli ve devletin maliyesinden sorumlu olduğu için de güvenilen biri olmalıdır. Fakat adalet vasfına sahip olmadığı halde görevini sürdürmede ısrar ederse bu durum sadece yeni adaletsizliklerin ve haksızlıkların oluşması demektir.<sup>43</sup> Çünkü adaletsizlik, adaletin zıddı olan her şeydir. Adaletsizlik/zulüm, şeyleri ait olmadığı yere koymak olduğuna göre bir şeyi olması gereken yerin dışında bir yere yerleştirmektir. Bu da bir mevkiyi/işî kötüye kullanmak veya (bilerek ve isteyerek) yanlış yapmaktır. Bir iş ya da durumda sınırı aşmak, zarar ve kayba yol açmaktır. Doğru olandan sapmak, doğru olana inanmamak (ya da inanır görünmek) veya doğru olduğunu bilerek yanlış üzere hareket etmektir.

Mu'tezile açısından fısk, bu nedenle bir yöneticinin görevi sürdürmesinin önünde yasal/ahlâkî bir engeldir. Çünkü sosyal uyum ve güveni sağlayan iş birliği ilkesi ihlâl edilmiştir. Diğer bir ifadeyle bir yöneticinin görevini yürütme ehliyetinin artık sona ermesidir. Olumlu yönü ise yetki sahibine yanlış karar ve fiillerinin telâfisi için yeni bir fırsat tanınmasıdır. Ancak bu fırsat, yetkiden doğan zararların telâfi ve tazmin koşulunu göz ardı etmek için değildir. Her birey kendi karar ve tasarruflarıyla yüzleşip gerekli iyileşmeyi sağlayabilmelidir. Bu anlayış, ferdî adaletten bütün kurum ve unsurlarıyla sosyal adalete geçişin yasal kriteridir.<sup>44</sup> Aksi halde sosyal güven ve uzlaşının zedelenmesi, denetim ve kontrolün kamu hukuku aleyhine göz ardı edilmesi kaçınılmaz bir durumdur. Diğer taraftan otoriter ve denetimsiz her güç, insanları boyun eğdirmek için doğruluk ve adalet gibi temel ahlâkî ilkeleri göz ardı edebilir. Dinî ya da politik bir despotizm, insanî alanda ciddi tavizlerin verilmesine neden oluşturabilir. Üstelik varlığını ilahî bir otoriteye dayandıran her ideoloji, fikir ya da grubun varacağı nihâî yer, insan hak ve onurunun çiğnenmesi olacaktır. Bu nedenle Mu'tezile ekolü, siyasi alanı, metafizik yetki bağlamından çıkarma idealiyle ahlâkî bir sistem inşa etmeyi hedeflemiştir. Onlara göre dinî, ahlâkî veya yasal bir kısıtlama yoksa güçlü kişi ya da grupların zayıf olanlara karşı denetimsiz yetki kullanması imkân dâhilindedir. Mutlak bir gücün dinî ve hukukî yasalara itaat edip bağlılık göstermesi kolay da değildir. Bu nedenle Mu'tezile, bir yöneticinin (imam) Allah'ın halifesi konumunda olmadığını, eşit ve dengi olan insanların sadece emîri olduğunu özellikle belirtir. Buna göre bir yönetici, Allah ile kurulan ilişkide bir ayrıcalığa sahip değildir. O, sadece Müslüman toplumun işleri yürütmeye vekâlet eden biridir. Her karar ve tasarrufuyla da topluma karşı sorumludur.<sup>45</sup> Dolayısıyla kamu adına yöneten herkes kamuya hesap vermek zorundadır. Zira İslam, özel ve kamu arasında bir ayrıma müsaade etmez ve kuralların her koşulda geçerliliğini savunur. Bu konuda istisnâî bir konum ya da taraf yoktur. Çünkü hiçbir insan, doğası ya da statüsü gereği masum değildir. Özellikle suç

<sup>42</sup> Bu pasajla ilintili olarak Mâverdi (ö. 450/1058) ve İbn Ebû'r-Rebî (ö. 688/1289) iş birliğini, adaletin ve refah içerisinde yaşamının temel koşulu kabul ederler. Ayrıntılı bilgi için bk. Abou el-Fadl, "Islam and the Challenge of Democratic Commitment", 38-39.

<sup>43</sup> Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/242, 690; Ayrıca bk. Salem, *Islamic Political Thought: Revisiting a Rationalist Tradition*, 92-93.

<sup>44</sup> Ahmed Emîn, *Feyzü'l-Hâtir* (Kahire: Müessesetü Hindawî, 2017), 6/297.

<sup>45</sup> Bir yöneticinin (imam) görevlerinin izahı için bk. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/690; Ayrıca bk. Muhammed Ammâra, *el-İslam ve felsefetü'l-hüküm* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 1989), 423.



ve günaha girme riski yüksek olan görevler daima vicdânî ve yasal denetim mekanizmasının muhatabıdır. Kamu hukuku söz konusu olduğunda birey, göreve ilişkin kendi iç muhasebesini sürekli yapmalıdır. Alınan karar ve fiillerin kontrol ve denetimi yapılmalı kamu menfaatinin muhafazası için aldatıcı uhrevî çözümler devreye sokulmamalıdır. Çünkü tövbe öncelikle dünyevî hukukun konusudur. Allah ve insanla bozulan ilişkinin yeniden tesisi için iyileşme ve gelişme dünyada sağlanmalıdır. Zira Müslümanların erken tarihinde büyük günah tartışmalarında tövbe dışında alternatif bir kurtuluş şeklinin gündeme gelmemesi manidardır. Tövbe, yasal yaptırım anlamıyla suçun ve oluşan zararların öncelikle tazmin ve telâfisini zorunlu kılar. Bu kaide, Mürcie gibi istisnâî gruplar olsa da suç ve günahların örtbas edilmesi ya da ertelenmesi gibi bir düşünceye imkân tanımaz. Fısk olan suç, günahkârı cemaatin dışına atmaz fakat bozulan iş birliğinin yeniden tesisi için arınma imkânını gerekli kılar. Burada Hâriciler'in aksine toplumun dışına atılmama gerekçesini anlamak zor değildir. Çünkü her sorumluluk aynı zamanda hesap verebilir olmayı beraberinde getirir. Kamu adına yönetenler de yetki ve tasarruflarıyla kamuya hesap vermek zorundadır. Daha doğrusu kamuya yeniden uzlaşma için gerekli düzenleyici ve iyileştirici tasarruflara açık olmalıdır. Kaldı ki büyük günah tartışmalarında tövbeyi zorunlu kılan suçların kamusal nitelikli olduğu da hatırlanmalıdır.

Büyük günah tartışmalarının filizlendiği erken dönemde Vâsıl b. Atâ (öl. 131/748) el-menzile beyne'l-menziileteyn ilkesini izah ederken imanın tek bir sıfat olmadığını, iyi niteliklerden (hayr olan hasletler) müteşekkil değerler bütünü olduğunu özellikle vurgulamıştı. Bu doğrultuda bir şahsa iman izafe edilebilir ya da onda bir iman bulunmadığı söylenebilir. İyi hasletler (iman-amel) bir kişide bütünlük oluşturduğunda 'mümin' ismi ve buna bağlı hüküm geçerlilik kazanır. Bu hasletlerden yoksun olan kişi ise her yönden kâfir ismini hak eder. Ancak bu hasletlerden bazısı diğer bazılarından ayrışır ve onlarla çelişirse mutlak manada mümin ya da kâfir ismi nispet edilemez. Büyük bir günahın varlığı halinde var olan iman şehadeti ve yaşam süresince yapılan diğer iyilikler kişiyi vasatta bırakır. Bu durumda tövbe edip kötü olan hasletleri telâfi etmeden gerçekleşen ölüm, hafifletilmiş ebedî bir azabı gerekli kılan fâsıklık hükmüyle tecelli eder.<sup>46</sup> Buna göre büyük günah, salt inanca dayalı güven istikrarını sona erdirdiği için suç ve hatalara kayıtsızlığa/aldırmazlığa imkân tanınmaz. Hiç kimse aldatıcı bir güven hissine kapılarak iman fiiline günahın cezasını arındırıcı bir işlev yükleyemez. Bu nedenle Hâkim el-Cüşemî (öl. 494/1101) fâsığın ebedî bir azabın olmadığı yönünde inancının onu kötülüğe teşvik etmek olduğunu düşünür. Burada asıl sorun, iman eden ve bir takım ibadetleri yerine getiren fakat bunun yanında katledip, zulmeden, zina yapan, iftira atan, hırsızlık ve yolsuzluk suçuna karışan bir günahkârın durumunun ne olacağıdır? Hâkim el-Cüşemî 'ye göre bu türden günahları işleyen birinin imanı, hadleri nasıl düşürmüyor ise hak edilen cezayı da düşürmez.<sup>47</sup> Şu halde Mu'tezilî düşüncede günahın cezasını düşüren

<sup>46</sup> Zeki Necîb Mahmûd, *el-Ma'kul ve'l-lâ-ma'kul* (Beirut: Dâru's-Şurûk, ts.), 70-71.

<sup>47</sup> Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî, *Tahkîmu'l-ukûl fi-tashîhi'l-usûl*, (San'a: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 2008), 213.

iman değil, sahih bir tövbedir. Bu da onarıcı ve düzenleyici fiillerin bireyin yaşamında var olması demektir.

Mu'tezile açısından fâsık, sorumlu davranmaktan kaçınıp, dinî ve ahlakî yükümlülükleri ihlâl eden, sosyal güven ve huzuru bozan birisidir. İnsanın doğasına aykırı şekilde (geçişli) kötülükler neden olmuştur ve topluma yeniden katılım ancak kötü fiillerin (zarar) etkisini izale etmekle mümkündür. Toplumun bir ferdi olsa da sosyal uzlaş ve barışı ihlâl ettiği için gerekli düzenleyici kaideleri (nedm ve azm) yerine getirmelidir. Aksi halde el-menzile'de kalış, dünyevî ve uhrevî hükmün ortak noktasını oluşturur. Buna göre iyi olmayan ve fiiliyle övülmeyen biri, ahlakî ve hukukî yasaların geçerli olduğu bir alanda mevcut haliyle yer alamaz. Kötü fiil telâfi edilmedikçe fâil iyi biri olamaz ve kamu hukukunu muhafaza edemez. Şu durumda günahkârın orta konumu, insanın ahlakî statüsünü, dünyevî konumunu ve ahirette hak ettiği ödül veya cezayı belirlemede önemli bir faktördür. Bunun aksine Mürcie, yasaları ihlâl edip haddi aşan bir yöneticinin buna rağmen mümin kalabildiğini ileri sürer. Fakat kâfir olursa onun görevini yürütmesi artık imkânsızdır. Mu'tezile açısından fâsık eylemi güvene dayalı kamusal görevleri sona erdirir. Çünkü fâsık; adaleti, barışı ve bir arada güven içerisinde yaşama kaidesi olan iş birliği ilkesini ihlâl etmiştir. Karar ya da tasarruflarıyla ahlakî kural ve kâidelerin dışına çıkarak uzlaş/barış içerisinde adalet üzere yaşamın ilkelerine aykırı davranmıştır. Var olanı güveni kötüye kullanıp kendi ya da grubunun çıkarları doğrultusunda kamuya ait hakları ihlâl etmekle insan onurunu çiğnemiştir. Bu da görevle ilgili sorumluluk ve hesap verme sürecinin yasal ve ahlakî başlangıcıdır. Tövbe doktrininde Allah'a karşı işlenen suçlar için nedm (samimi pişmanlık) ve azm (kararlı vazgeçiş) yeterli iken; diğerine karşı yapılan haksızlık ve kötülüklerde tazmin için çaba sarf etmek, oluşan zararı telafi etmek yasal bir süreçtir.<sup>48</sup>

Gerek Mürcie gerekse de Haricîler aynı zeminde ve kendilerine uygun farklı politik sonuçlara ulaşmış olduklarından bir anlamda siyasi konum ve çıkarlarını önemsemişlerdir. Haricîler, iman tanımını, kendileri dışında herkesi dışarıda bırakacak şekilde daraltarak tüm muhalifleri cehenneme mahkûm etme üzerine bina ederken; toplumun birliğini güçlendirmeyi amaçlayan Mürcie ise iman tanımını, günahkârları ve adaletsiz yöneticileri bile kapsayacak şekilde genişleterek tüm inananları cennete gönderme üzerine kurgulamıştı. İlki, kendilerinin tek gerçek mümin olduğuna inandığından muhaliflerini kâfir olarak suçluyordu. Hatta Ezârika gibi bazıları, muhalif gördüklerini ümmetten dışlayıp kâfir olduğuna inandıkları kişileri de merhametsizce katletti. Dahası ilahî yargıların tam bilgisine kendilerinin sahip olduğuna inanmışlardı. Mürcie ise tek geçerli hükmün ilahî karar olduğuna inanıyordu. Bu düşünce onları, insanları fiilleri nedeniyle

<sup>48</sup> Zarar veren kötü bir fiilin neticesinde başka zararlar da oluşmuşsa bireyin ikinci fiil için de tövbe edip zararı telafi etmesi gerekir. Bunun anlamı kötülüğün ardışık pek çok kötülüğü var edebilmesidir. Kamusal bir ihlâl, birbiriyle ilişkili diğer zarar ve kötülükler kaynaklık edebilme özelliğine sahiptir. Kötülüğe pişmanlık daima geçmiş tasarrufları kapsar. Gelecekte olması muhtemel hatalar için tövbe fiili mümkün değildir. Tövbe kötü bir fiilin geçmişe dönük zararlarının izale edilmesi için gayret göstermektir. Geçmiş zihinden silmek değil; geçmişle yüzleşip onarıcı ve yapıcı kararlar almaktır. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 14/416, 427-428; Ayrıca bk. Pomerantz, "Mu'tazili Theology in Practice", 480.



yargılamaktan kaçınmak gerektiği sonucuna götürdü. Bu nedenle yozlaşmış bir yöneticinin liderliği bile kabul edilmeliydi. Çünkü o, hâlâ bir mümin olabilir ve sonunda cennete gidebilirdi. Onlara göre ilahî kriterler bilinemez olduğundan nihaî hükmü Allah'a ertelemek en makul olan yoldu. Allah, onun cennete gitmesine izin verecekse, bireyler onları yargılamamalı veya ona karşı harekete geçmemeliydi. Önemli olan ilahî karar olduğundan bu hüküm, günahı ne olursa olsun bir yöneticiye tavizkâr miktarda koruma sağlıyordu.<sup>49</sup> Politik ircâ anlayışına göre iman, kişinin fiillerinde veya karakterinde mutlak surette tecelli eden bir ilke değildi. Bu nedenle mümin olarak kaldığı sürece bir fâsığın yönetim hakkını elinden alacak ve kararlarını sorgulayacak bir güce her zaman olanak tanımıyordu.

Vâsıl b. Atâ, esmâ ve ahkâmın içeriğine fâsık söylemiyle makul bir katkı sağlasa da bu isim, Hasan-ı Basrî'nin (öl. 110/728) münafık görüşünden önemli ölçüde farklıydı. Vâsıl, büyük günah işleyen mümin, kâfir veya münafık değil, fâsık olduğunu savundu. Münâfık, büyük günahkârın durumunda olmayan, küfrünü gizleyen ve müslüman gibi davranan kimseye verilen bir isimdi. Küfrünü sakladığı için ona kâfir muamelesi yapılamayacağı gibi onu suçlamak da imkânsızdı. Ayrıca münâfıkların sosyal, siyasi ve dinî statüleri mümininkinden farklı da olamayacaktı. Vâsıl'ın katkısı ise ahlaken sorunlu olan kişi için ayrı bir kategori getirilmesinde ve ona belirli bir isim ve ahlakî bir yargı verilmesinde gizliydi. Fâsık, bu dünyada aşağılanmayı, suçlanmayı ve yasal olarak cezalandırılmayı hak eden kişidir. Tövbe etmeden ölürse hükmü, bir kâfirden ve müminden farklıdır. Dünyada iken kötülüğü ya da suçu telafi etmediği için sürekli kötü biri olarak daimî fakat daha hafif bir azaba maruz kalacaktır. Sonsuzluk içerisinde onu iyi yapan bir an olamayacağı için de azabı sürekli olacaktır. Çünkü Mu'tezilî düşüncede dünyada kötü olarak bilinen bir kimsenin ahirette şefaathat gibi kararlarla iyiye dönüşmesi ve ödüllendirilmesi adaletle aykırıdır. Bu, dünyada kötü birinin fiillerini övmek ve ona destekçiler/yardımcılar bulmakla eşdeğer bir tutumdur. Bunun aksine Mürcie'nin anlayışında sonsuzluk içerisinde azap ne kadar fazla olursa olsun süreli olduğundan yine de kısadır. Mu'tezile, vahyin nihai amacının insanların refahı olduğunu vurgulamakta olabildiğince ısrarcıdır. İnsan onuru ve refahı salt vicdânî bir mesele de değildir. Dinin amacı insanın refahı olduğundan, insanın kaderini belirleyen ve mutluluğuna katkıda bulunan tüm ahlakî ve yasal değerleri içermesi gereken iman, Kur'an'da emredilmiştir. Dolayısıyla Mu'tezile'ye göre salih amel, imanın aslî unsurları veya ahlakî tezahürlerinden başka bir şey değildir.<sup>50</sup>

Vâsıl b. Atâ'yı, Hasan-ı Basrî gibi büyük günahkârı münafık olarak niteleyip bırakmak yerine yaptırımı gerektiren bir kanaate iten husus, "suç, cezayı gerektirir" ve "fiillerin yasal karşılıkları vardır" ilkesi doğrultusunda adaleti vurgulayan hükümleri Hasan-ı Basrî'nin yeterince dikkate almadığı inancıydı. Çünkü bir kimse münafık olduğunu açıkça beyan etmedikçe mümin ismiyle hakkındaki hüküm geçerliliğini

<sup>49</sup> Attar, *Islamic Ethics Divine Command Theory in Arabo-Islamic Thought*, 40.

<sup>50</sup> İman-amel bütünlüğü hakkında detaylı bilgi için bk. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûlî'l-İhamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/628; Ayrıca bk. Attar, *Islamic Ethics Divine Command Theory in Arabo-Islamic Thought*, 61.

sürdürmekteydi. Bu nedenle Vâsıl'ın gözünde Hasan-ı Basrî ve ircâ savunucuları, fâsığı sorumluluktan azade kılmışlar ve siyasi adalet prensibini kenara itmişlerdi. Vâsıl'a göre bu politik manevra, vahye ve şeriata aykırı olan ve dahası ahlaksızlık ve yozlaşmayı besleyen bir tavidir. Vâsıl'ın adalet konusuna katkısı ise gerek üstadı gerekse de Mürcie tarafından ihmal edilen "karşılıklık ilkesine dayalı" adaleti benimsemesiydi. Yani büyük bir suç, -ister yönetici ister sıradan biri- fâili kim olursa olsun yasal müeyyideyi gerekli kılmaktaydı. Suçtan arınmadığı sürece suçun fâili (mümin ismiyle) övülemez ve güvene dayalı görevleri icrâ edemezdi. Öyle ki suç ve günaha tövbe, görevin ifâsını değil, itiraf ve istifayı zorunlu kılmaktaydı. İkinci bir katkısı da siyasi adalet konusunda bir soruna çağdaşlarından daha geçerli ve ikna edici bir cevap vererek, kendisinden sonraki âlimlerin adaletin genel manasını ondan daha ayrıntılı bir biçimde irdelemelerine zemin hazırlamasıydı.<sup>51</sup> En nihayetinde Mu'tezile açısından tövbe edilmeyen büyük bir günahın cezaıyla sonuçlanması Allah'ın adaletine olan güvenlerine dayanmaktaydı.

## 2. Tövbenin Ahlakî ve Hukukî Bileşenleri

Tövbe, hem insan ilişkilerinde hem de insanın Allah'la olan ilişkisinde etik davranışı yapılandıran temel İslâmî kâidedir. İslâm'da imanın, hukukun ve dindarlığın temel taşıdır ve ahlakî davranış için önemli bir araçtır.<sup>52</sup> Rassool'a göre İslâmî içeriğiyle tövbe, ardışık beş hareketin birlikteliğinden oluşan bir süreçtir. 1. Günah veya kabahatin tanınması/tanımlanması 2. Günah veya kötü davranıştan kaçınılması 3. Samimi pişmanlık gösterilmesi 4. Değişiklik kararı ve bu kararın uygulanması 5. Oluşan değişimin sürdürülmesi.<sup>53</sup> Kâdî Abdülcebâr'a göre de tövbe, cezalandırılmayı ve hak edilen kınamayı kaldıran fiilin adıdır. İ'tizar (özür beyanı) ise ortak işlevi gereği tövbeyle ismen farklı olsa da cins itibarıyla benzerdir. Her iki fiil de hak edilen kınama ve cezanın izale edilmesi işlevini görür.<sup>54</sup> Kâdî Abdülcebâr ayrıca aklî yönden tövbeyi, kendisiyle telâfinin gerçekleştiği şey olarak açıklar.<sup>55</sup> Aynı zamanda özür dilemenin iki amacı olduğunu, her iki amacın da aynı zamanda tövbenin gayesine işaret ettiğini belirtir. 1. İ'tizar ile bir kimsenin kendisinden zararı uzaklaştırması sağlanır. 2. Bir başkasının uğrayacağı zarar engellenmiş olur.<sup>56</sup> Ona göre İ'tizarı aklen hasen kılan yön, tazmin ve bedeli gerektirmesidir. Tazmin gerektiren bir durum söz konusu olduğunda suçun affedilmesi veya yalnızca özür beyanı kabihtir.<sup>57</sup> Buna göre İ'tizarın iki türünden söz edilebilir. İlki, itirafın yer almadığı özürdür ki bu tövbeye aykırıdır. Diğer de itirafın yer aldığı ve tövbenin gerçekleştiği özürdür.<sup>58</sup> İ'tizar, bir kimsenin bir başkasına intikal eden haktan

<sup>51</sup> Haddurî, *İslâm'da Adalet Kavramı*, 55-56.

<sup>52</sup> Abdullah, "The Role of tawba (Repentance) in Social Work with Muslim Clients", 235.

<sup>53</sup> Hussein Rassool, "Sins Tawbah and The Process of Change", *International Journal of Islamic Psychology* 4/1 (2021), 30; Karşılaştırma için bk. Kâdî Abdülcebâr, *Şerhü'l-Usûl'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/750-754.

<sup>54</sup> Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 14/316; Mu'tezile'nin tövbe konusuna yaklaşımını takip için ayrıca bk. Salih Sabri Yavuz, "Tevbenin İtizali Yorumu", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/1 (Şubat 2010), 7-22.

<sup>55</sup> Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 14/294.

<sup>56</sup> Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 14/299

<sup>57</sup> Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 14/296-297.

<sup>58</sup> Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *Medâricü's-Sâlikin*, thk. Muhammed el-Mu'tasım Billah el-Bağdadî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-Azli, 2003), 1/202.



dolayı pişmanlık ve kararlılığını gösterip bunu beyan etmesidir. Oluşan zararın tazmini için gerekli yasal prosedürün uygulanması talebidir. Tazmin ya da telâfi olmaksızın i'tizar meşrû değildir. Çünkü telâfi gerektiren bir durum oluştuğunda sadece sözel özür iletisi, kötülük yapılanın aleyhinedir. Mazur görülmeyi isteme veya helallik talep etme ise kötülük yapanın lehinedir. Zira hak sahibinin zararı telafi edilmezken; kötülük yapan tazmin zararından kurtulmuştur. Öyleyse haram olduğu bilinen bir şeyin talep üzere helale dönüşmesi mümkün değildir.<sup>59</sup>

Buna göre tövbenin pratik boyutu şu esasları kapsar: 1. Suçun varlığını önemsemek 2. Günahlara pişmanlık duymak. 3. Suçtan etkilenen insanlardan özür dileyip telafi için çaba harcamak ve kararlı tutumu sürdürmek. Görüldüğü üzere başkalarına karşı işlenen suçlara kişiden özür (telâfi) dilemeyi gerektiren bir ahlâkî boyut da eklenmektedir. Çünkü mağdur olan kişinin bağışlaması, Allah'ın affını güvence altına almada önemli bir faktördür. Ayrıca bir kişiye ya da kamuya yönelik bir ihlâl, ahlâkî ve hukukî boyutuyla başkalarına zarar vermeyi yasaklayan Allah'a karşı işlenmiş bir suç hüviyetindedir. Allah'ın hukukunu ihlâl, insana ait hakların çiğnenmesi olduğundan tövbeyle bu hakların hak sahiplerine iade kaideleri yürürlük kazanmaktadır.<sup>60</sup>

Tövbe eden için de iki durum söz konusudur. 1. Tek başına tövbe etmenin yeterli olduğu durumlar: Bir fiil kabih ise ve diğerine etki edecek (müteaddî) bir niteliğe sahip değilse bu durumda tövbe tek başına yeterlidir. Örneğin cehalet ya da kabih bir fiile azmetmek bu türdendir. Fakat küfür veya dalâlet içerisinde olan biri, bu inancını sürdürmeye devam ederse tövbeyle beraber şüphe de kendisine vâcib olur. 2. Kötü olan fiilin diğerine etki eden bir geçişliliğe sahip olması. Bir başkasına zulüm etmek ya da kötülük (isâet) yapmak bu türdendir. Bu durumda tövbeyle birlikte bazı yaptırımlar da gerekli hale gelmektedir. Geçişli günahlarda: a. Diğerinin hakkı aynıyla teslim edilmelidir. b. Malî bir zarar söz konusu ise yasal karşılık yani tazmin yerine getirilmelidir. c. Kararlılık ve samimi arınma için benzeri eylemden kaçınılmalıdır. d. Helalleşme ve özür beyanı gerçekleşmelidir.<sup>61</sup> Kur'an'ın: "Ama daha sonra tövbe edip kendilerini düzeltenler hariç tutulacaktır: Zira Allah, çok affedicidir, rahmet kaynağıdır"<sup>62</sup> buyruğu bu maddeleri destekler mahiyettedir. Kâdî Abdülcebâr'a göre ayette yer alan doğruluk üzere olma kaidesi, tek başına tövbenin yeterli olmayacağını kanıttır. Tövbeyle birlikte iyileştirici ve düzenleyici davranışlar da gerçekleşmelidir.<sup>63</sup>

Tövbe, insanın kendisini ve davranışlarını geliştirip iyileştirmek için varlığı zorunlu bir takım kurallardan oluşur. Bu bağlamda Zemahşerî (öl. 538/1144) ve ayrıca İbnü'l-Melâhimî (öl. 536/1141), Hz. Ali'ye atfla tövbenin altı aşamasından söz eder: 1. Geçmişte yapılan pişmanlık 2. Benzeri kötülüğe tekrar dönmeme konusunda kararlılık 3. Allah'a kavuşacağı güne kadar hak sahiplerinin haklarını gözetmek 4. Bütün yükümlülükleri

<sup>59</sup> Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 14/296-297.

<sup>60</sup> Abdullah, "The Role of Tawba (Repentance) in Social Work with Muslim Clients", 236-237; Karşılaştırma için bk. Kâdî Abdülcebâr, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/762-764.

<sup>61</sup> Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 14/405; Kâdî Abdülcebâr, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/56.

<sup>62</sup> Âl-i İmrân 3/89.

<sup>63</sup> Kâdî Abdülcebâr, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 592.



yerine getirmeye gayret etmek 5. Haramla beslenmiş bedeni, bir deri bir kemik kalıncaya kadar hüznle eritmek. İbnü'l-Melâhimî, bu davranışın, tövbenin şartı olduğu noktasında şüphesini gizlemez. Fakat böyle bir arınma yolu tercih edilecekse yapılmasında bir beis de görmez. Onun kastı, günaha yönelik vicdânî reddin devam etmesidir. 6. Beden, günahın lezzetini tattığı gibi taatin acı yönünü de tatmalıdır.<sup>64</sup> Benzer yaklaşımla Ressî (öl. 246/860), tövbenin şartlarını, geçmişe pişmanlık; kalp ve lisan ile istiğfar; benzeri bir fiile dönmeme kararlılığı ve bu konuda ısrarcı olma şeklinde tespit eder.<sup>65</sup>

Bir şahıs bir başkasına kötülük eder (isâet) sonra i'tizar gerçekleşmeden tövbe ederek Allah'a yönelirse bu kötülük nedeniyle tövbe kabul edilir mi? Ya da tam tersi kötülük yapılan şahıstan özür dilenir fakat tövbe edilmez ise tövbe geçerli midir? Kâdî Abdülcebbar bir kaide ekseninde meseleyi izah eder: "Tövbe olmaksızın i'tizar (özür-telâfi beyanı) geçerlidir; fakat i'tizar olmaksızın tövbe geçerli değildir. Çünkü geçişli kötülükten i'tizar, salt isâet olduğu için gereklidir. İ'tizar kötülüğün kendisi; tövbe ise kötülüğün günahı için zorunludur. Örneğin, bir başkasının malını gasp eden, malı iade ederek ondan özür (telâfi) dilemiş; pişmanlıkla tövbe ederek kararlılık içerisinde kötülükten arınmıştır. Mu'tezile, günahın kefaretenin öte fiilin tazminini dikkate alarak insan hukukunu önemser. Dolayısıyla iki unsur, farklı yönleri sahiptir. Bunlardan birine, diğeri olmadan nedim mümkündür. Diğeri zarar veren eylemler nedeniyle telâfi ve tazmin koşulları yerine getirildiğinde tövbenin gerekli koşulları da oluşmuştur.<sup>66</sup> İbnü'l-Melâhimî'ye göre insan doğası gereği zarardan kaçınma eğiliminde olan bir varlıktır. Kabih olan fiillere bir zararın bitiştiğini bilen akıl sahibi biri, zararı izale etme motivisiyle telâfiye yönelir. Tövbe de bu anlamıyla kabihden yüz çevirme (insiraf) ve onu ortadan kaldırma (ikla') eylemidir.<sup>67</sup> Esasında insanın bir başkasına yapmış olduğu kötülük 'özür' olarak adlandırılır. Günah işleyen akıl sahibi biri, işlediği suç ile kendisinde özü var eden kimse konumundadır. Çünkü günahkâr, hakkında oluşan kınamayı kendisinden izale etmek için özre muhtaç olmuştur.<sup>68</sup> Dünyevî alanda özür, diğeri hakkı söz konusu olduğunda gerekli

<sup>64</sup> Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an-hakâik-i-ğavâmizi'l-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed Muavviz (Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykan, 1998), 6/162; Rüknuddin Mahmûd b. Muhammed el-Melâhimî el-Hârizmî, *Kitabü'l-Fâik fi-usûli'd-din*, thk. Faysal Bedir Avn. (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Vesâiki'l-Kavmiyye 2010), 502- 503.

<sup>65</sup> Ebü Muhammed el-Kâsım b. İbrâhîm b. İsmâîl b. İbrâhîm er-Ressî, "Kitabü'l-adl ve't-tevhîd ve nefyi't-teşbih ani'llahi'l-vâhidi'l-hamîd" - *Resâilü'l-adl ve't-Tevhid*, thk. Muhammed Ammara (Kahire: Dâru's-Şurûk, 1984), 1/158; Ayrıca bk. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/752-754.

<sup>66</sup> Fakat İbnü'l-Melâhimî bu ayrımı doğru bulmaz. Tövbe edildiğinde mâsiyet olduğu için pişmanlık duyulması gerekir. İâet de masiyettir. Bu durumda biri olmadan diğeri pişmanlık duymak mümkün değildir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Melâhimî, *Kitabü'l-Fâik fi-usûli'd-din*, 510-511.

<sup>67</sup> Günaha pişmanlığın farklı nedenleri için ayrıca bk. İbnü'l-Melâhimî, *Kitabü'l-Fâik fi-usûli'd-din*, 498.

<sup>68</sup> Ebü Muhammed el-Hasen b. Ahmed b. Metteveyh el-Bahrânî, *el-Mecmû-fi'l-muhît-bi't-teklîf*, thk. Jan Peters (Kahire: Dâru'l-Meşrik, 1986), 3/398; Kelimenin aslı, insanın bir şeyi kendisinden uzaklaştırmasıdır. Özür sayesinde birey kendisinden hata ve kınamayı uzaklaştırmış olur. Fakat özür dilemek, her halükarda tövbe yerine geçmez. Bu nedenle Allah'a tövbe edilirken; özür dile getirilmez. Tövbe, sürekli hale gelen bir alışkanlığı terk anlamıyla günaha pişmanlık anlamı taşır. Özüde ise süreklilik kazanan bir davranışın varlığı zorunlu değildir. Nitekim insanlar, gündelik yaşamlarında istemedikleri basit davranışları nedeniyle özür dileyebilmektedir. Bilgi için bk. Ebü Hilal el-Askerî, *el-Furûq fi'l-lüğa (Arap Dilinde ve Kur'an'da Farklar Sözlüğü)*, çev. Veysel Akdoğan (İstanbul: İşaret Yayınları, 2017), 347.



düzenleyici işlemleri uygulamak üzere bir taahhüttür. İnsanın kendisinden zararı ve kınamayı uzaklaştırması için hakların temin edileceğine dair güvenin paylaşılmasıdır.

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî (öl. 436/1044) de tövbenin gerekli olduğu hakları, Allah hakları ve insan hakları olmak üzere ikiye ayırır. Özellikle insan hukuku söz konusu olduğunda telâfi ve tazmin için azami çaba ve gelecekte benzerine yönelmeme kararlılığı gösterilmelidir. Ona göre ancak bu koşullara sahip bir tövbe cezanın düşmesi ve sevabın hak edilmesini sağlar.<sup>69</sup> Örneğin bir kimse iftira, gıybet, hırsızlık, cinayet, yanlış bilgi iletme vb. günahlar işlerse tövbe bireyin kendisiyle sınırlı ve gizli olamaz. Sözel bir şekilde açıkça suçlar beyan/itiraf edilmelidir. Günahlar arasında zina, cinayet, içki içme, kumar, ribâ, yalancı şahitlik gibi aleni olanlar olduğu gibi kendini beğenme, kibir, riyâ, haset, günaha meyil gibi gizli olanlar da vardır. Bu durumda tövbe suçun şekline uygun olmalıdır. Açıkça işlenen suçlara lisan ve fiili (telâfi) olarak tövbe edilmesi gerekirken; gizil hata ve günahlara içten bir tövbe edilebilir.<sup>70</sup> Mu'tezile'ye göre kabih yapmak kadar vâcibi ihlâl etmek de aklen kabih konumundadır. Çünkü yapılması zorunlu olan bir emri terk eden kimseye "yaptığın şey ne kötüdür" denilir. Buna göre vâcibi terk etmek, kabih yapma konumunda olduğundan aynı şekilde pişmanlığı var etmelidir.<sup>71</sup> Görevin gereği olan yasal ve ahlakî sorumlulukları ihlâl etme, terk suçu olarak tövbeyi gerekli kılar. Mu'tezile, kabih kabih olduğu vâcibe de vâcibi ihlâl olduğu için tövbe edilmesi gerektiğini genel bir ilke olarak vurgular. Örneğin bir kimse içki içmekten devlet yasakladığı için kaçınırsa bu gerçek bir pişmanlık değildir. Vâcibi ihlâl eden, sultanın cezalandırma korkusuyla uğrayacağı zarardan kaçınmak ya da o anda bir menfaat temin etmek için pişmanlık duyuyor ise tövbe gerçekleşmiş olmaz.<sup>72</sup> Tövbe etmeyi gerektirecek koşulların varlığından önce kişi tövbeye yönelmelidir. Örneğin bir şahsın suç ve günah işleme imkânı engellendiğinde tövbeye karar vermesi sahih bir tövbe değildir. Şu halde tövbenin zamanı ve mekânı, dünya yaşamıyla sınırlıdır. Kaldı ki Allah, kötülük yapma imkânları kalmadığı için cehennem ehlinin pişmanlıklarını kabul etmez. Çünkü bu kimseler, hakikati artık zorunlu olarak bilmişlerdir.<sup>73</sup> Bu da diğerine etkisi kaçınılmaz olan kamusal görevlerde görev süresince öz denetim içerisinde ve hesap verebilir olma bilinciyle hareket etmek demektir. Kabih olan fiillere tövbeyi ertelemek ya da bazı kabihleri seçip onlara pişman olmak psikolojik tatmin dışında bir anlam taşımaz. Mu'tezile nazarında bir fiile salt kötü olduğu için pişmanlık duymak tümel kaidedir. Tövbede asl olan da bu etkendir.<sup>74</sup> Kabih olan fiil için niteliksel bir kategori söz konusu değildir. İyilikler gibi kabih; vâcib, mendub, mubah şeklinde sınıflandırılmaz. Kabih kınanan ve nehyedilen bir fiil olduğundan birey kötülüğün neden

<sup>69</sup> Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ali b. Tayyib el-Basrî, *Hülâsati' n-nazar*, thk. Sabine Schmidtke-Hasan Ansari (Tahrir: Iranian Institute of Philosophy - Institute of Islamic Studies, 2006), 112.

<sup>70</sup> İlgî için bk. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/684; Ayrıntılı bilgi için bk. Ebü Muhammed b. Abdillâh b. Hamid es-Salimî, *Meşâriku envâri'l-ukûl*, thk. Abdurrahman Umeyra (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1989), 2/345, 351.

<sup>71</sup> İbnü'l-Melâhimî, *Kitabü'l-Fâik fi-usûli'd-din*, 503.

<sup>72</sup> Sedüddîn Mahmûd el-Himmasî er-Râzî, *el-Münküzü mine't-taklîd* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, h. 1414/1993), 2/83.

<sup>73</sup> Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 14/324; Kâdî Abdülcebbar, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 251.

<sup>74</sup> Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 14/345

olduğu zararı tövbeyle izale etmelidir.<sup>75</sup> Bu nedenle tövbenin ertelenmesi ya da seçili kabihlere tövbe edilmesi başka bir kabihin varlığı demektir. Ebû Haşim el-Cübbâ'ye (öl. 321/933) göre "kabih olduğu için yapılan fiile pişmanlık duyma", tövbenin tümel koşulu ise bütün kabihlere ayırım yapılmaksızın pişmanlık duyulmalıdır.<sup>76</sup> Fakat bir fiilin "kabihlik" niteliğine günahın büyüklüğü, cinsi, ismi, diğerine etkisi, engelleyici faktörlerin fazlalığı gibi yönler de bitişebilir.<sup>77</sup> Mu'tezile'nin genel kanaati doğrultusunda bir fiilin salt kabih olması en makul ve geçerli yöndür. Örneğin yolsuzluk fiili, isim ve cins itibarıyla ya da başka nedenlerle bir farklılığı çağırırsa da kabih yön dikkate alındığında hırsızlık hükmünde tövbenin konusudur.<sup>78</sup> Suç unsuru olan fiilin şekli ve ismi değişse de verdiği zarar dikkate alındığında kabih olan niteliğinde bir değişiklik olmaz. Burada tövbenin ıslah edici ve hakları muhafaza altına alan işlevine zıt bir tasarruf söz konusudur. Zira tövbe fiilinin karşıtı, kabihite/günahta ısrardır. Üstelik vicdânı ve otoriteyi teskin etmek için isim ve şekli değişikliklerle kötülük ve zarara yasal statü kazandırmak kamu haklarının ve gelecekteki kamusal menfaatlerin gasp edilmesidir. Kâdî Abdülcebbar'a göre kötülüğü sürdürmek, "insan (kamu) adına telâfisi mümkün olmayan zarar" a boyun eğmektir.<sup>79</sup> Çünkü günahlarını itiraf edebilen ve yaptırımlara açık olan bireylerin oluşturduğu toplumlar, gelecek nesillere hesabı verilebilir ahlâkî bir yaşantıyı taşıyabilirler. Bunun aksine günahın itiraf edilmediği toplumlarda günahtan vazgeçme pratiğinden ziyade şekli değişmiş günahlara meşruiyet sağlamaya dönük uygulamalar yaygınlık kazanır. Bu açıdan kamu hukukunu ilgilendiren boyutuyla Mu'tezile'nin el-menzile beyne'l-menzileteyn ilkesi, özgür her bireyin kendi günahlarıyla yüzleştiği kuşatıcı bir ilkedir. Nitekim Ressî, Mu'tezile'nin tevhd, adalet, va'd ve va'id, el-menzile beyne'l-menzileteyn, Kur'an ve ona mutabık sünnet ilkelerine altıncı bir madde daha ekler. Bu da sosyal, malî ve iktisadî adalettir ki,<sup>80</sup> el-menzile beyne'l-menzileteyn ilkesine kamusal bir boyut kazandırır.

Mu'tezilî düşüncede tövbe, kendi şartları dışında herhangi bir kayda bağlı olarak yerine getirilen ve ileriye ertelenen bir görev değildir. Bu nedenle Kâdî Abdülcebbar, küfür üzere ölen kâfirle öldükten sonra hakikate şahit olan günahkârı Allah'ın eşitlediğini ve her ikisinin de azabı hak ettiğini düşünür. Onun düşüncesinde arınma, ancak dünyada teklif devam ederken yerine getirilmesi gereken zamanlı bir görevdir.<sup>81</sup> Şu halde tövbe, mükellefin işlemiş olduğu bir günahı sürdürmedikçe ertelenmeksizin yerine getirilmelidir. Diğer taraftan mükellef, yaşı ilerledikçe yapmış olduğu iyi ve kötü fiilleri titizlikle karşılaştırma imkânı da bulabilir. Daha doğrusu yapılan hatalarla vicdânî hesaplaşma ve yüzleşme hali mükellefe bir anlamda kendisini hatırlatır. Öyle ki tövbe, geçmişi silmekle

<sup>75</sup> Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/682.

<sup>76</sup> Fakat bir fiilin "kabih olmaklık" niteliğine günahın büyüklüğü, etkililiği, engelleyicilerin fazlalığı gibi faktörler de eklenebilir. Bk. İbnü'l-Melâhimî, *Kitabü'l-Faik fi-usûli'd-din*, 499.

<sup>77</sup> Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 14/331, 345; İbn Melâhimî, *Kitabü'l-Fâik fi-usûli'd-din*, 500.

<sup>78</sup> İlgî için bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 14/304.

<sup>79</sup> Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/762-764.

<sup>80</sup> Muhammed Ammâra, *Mukaddime (Resâilu'l-Adl ve't-Tevhd)*, thk. Muhammed Ammâra (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1988), 1/76.

<sup>81</sup> Kâdî Abdülcebbar, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 251, 667.



değil; geçmişle yüzleşip telâfi için kararlı tutumlar gösterildiğinde makbul, düzenleyici ve iyileştirici olabilir.

### 3. Yetkiden Kaynaklı Kamusal Zararlara Tövbe

Mu'tezile açısından hükümet adına yetkiyi kullanmak, günahkâr olma potansiyeline sahip bir durumdur. Bu tür mevkileri seçen insanlar, bilerek veya bilmeyerek kendilerini yolsuzluk, haksızlık, zulüm veya şiddet eylemleri içerisinde bulabilirler.<sup>82</sup> Bu sebeple Mu'tezile'nin tövbe doktrini, ilerleyen yüzyıllarda güç ve bilgi sahipleri için en yaygın sorunun devlet hizmeti sırasında aldıkları paranın yasal olup olmadığı noktasına yoğunlaşmıştır. Hatta yetkililer, edindikleri fonların meşru yollarla kazanıldığına inansalar bile işin doğası gereği bu fonların tetkik edilmesi zorunludur. Bir devlette kamusal yetki sahiplerinden beklenen görev ve sorumluluklar ise üç başlık altında özetlenebilir: 1. Yasaları ve kamu politikası kararlarını doğru ve sadakatle uygulamak 2. Yolsuzluk ve yozlaşmayı önlemek 3. Kamu yararını korumak. Örneğin, yolsuzluk olgusunun yaygınlığı, kamu yöneticilerinin sahip oldukları yetki ve kaynakları, başkalarının taleplerini ya da şahsî çıkarlarını yerine getirebilecek şekilde tahsis etmeleriyle ilişkili bir durumdur.<sup>83</sup> Kamu yönetimi, kamunun yönetmesi değil, halk için yönetmektir. Hesap verebilirliğin amacı da bu durumda kamu gücünün kötüye kullanımını engellemeye yönelik yasal ve etik adımların atılmasıdır. İyi bir yönetimin sağlanabilmesi için yolsuzluk, patronaj ve yağmalama gibi engelleyicilerin elimine edilmesi önem arz etmektedir. Çünkü her üç olumsuz durum, kamu yetki ve kaynaklarının kamu yararı için değil, özel çıkar için kullanılmasıdır. Yolsuzluk, bürokratların kişisel çıkarları için hareket edip zenginleşmelerine yol açarken patronaj, kamusal yetkilerin belli gruplar için kullanılmasını sağlamaktır. Yağmalama ise kamu kaynaklarından sadece bazı aktörlerin rant elde etmesine dayanmaktadır.<sup>84</sup> Bütün bunlar bir toplumda düzenin ve işleyişin bozulması için yeterli nedendir.

Dünyadaki düzeni sağlama sorumluluğu, bir eylemin diğer insanların haklarına ve değerlerine zarar vermesinden doğar. Tazmin yükümlülüğü de bu durumda 'geçişli' fiiller sınıfına dâhildir. Cinayet suçu, kişinin bedeni üzerindeki hakkını ihlâl etmektir; malı iade etmeyi reddetme veya haksız kazanç (gasp, hırsızlık, yolsuzluk vb.) bir kişinin mülkü üzerindeki haklarının ihlâli anlamına gelir. Bu ihlâller, sırasıyla başka hakları var eder. Kâtilin bedeni üzerinden bir bedeli (kıyas/diyet) gerektiren talep, gâsıbın elinde bulundurduğu mal üzerinde tazminin gerekli oluşu bu ihlâllerin yasal sonucudur. Örneğin, mülkiyet haklarına saygı göstermeye duyulan ihtiyaç, Kâdî Abdülcebbar tarafından şu şekilde formüle edilir: "Tövbe eden, sahip olduklarını incelemekle yükümlüdür. Onu muhafaza etmesi ve üzerinde tasarrufta bulunması caiz ise tövbesi sahihtir. Ancak elindeki mala ihlâller bitişmiş veya tazmin edilmesi gerekiyorsa bunu

<sup>82</sup> Devlet görevlilerinin tövbesine ilişkin örnek olayları takip için bk. Ebû Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kâdî et-Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara ve ehbârü'l-müzâkere*, thk. Abbud es-Sâlicî (Beyrut: Dâru Sader, 1995), 1/221-224.

<sup>83</sup> Eryılmaz- Biricikoğlu, "Kamu Yönetiminde Hesap Verebilirlik ve Etik", 29.

<sup>84</sup> Hale Biricikoğlu, *Yerel Yönetimlerde Hesap Verebilirlik (Marmara Bölgesi Örneği)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 16.

yapmak zorundadır.”<sup>85</sup> Bu doğrultuda Câhiz (öl. 255/869), bir günahın ne oranda cezaya tekabül ettiğini bilmek istiyorsan günahın nedenini, etkisini, nelere sebep olduğunu bil, der.<sup>86</sup> Yasal anlamıyla bu yargılar, insanların özellikle de yetki sahiplerinin kendi kazançlarının, tasarruflarının ve (dinî ya da politik) kararlarının denetimini yapmaları gerektiğini baskılı şekilde vurgular. Çünkü hak ihlalleri, kamu zararı oluşturduğu için en başta toplum menfaatini ve geleceğe dair idealleri etkiler. Kâdî Abdülcebâr, bu nedenle kamu hakkına ihanet eden, yetim malı yiyen, cinayet işleyen büyük bir günahkârın kâfir gibi ebedî cehennemlik olduğunu ileri sürer.<sup>87</sup> Belirtildiği üzere Mu'tezile nazarında cehennem, bireylerin ahlakî düzeyleriyle orantılı bir yerdir. Bu durumu tersine çevirmenin yolu, teklif devam ederken ıslah edici benzerî eylemlerin işe koşulmasıdır. Bir cinayet işlenmişse kâtil kısas için teslim olmalı ve yasadan kaçmamalıdır. Can aldığı takdirde kendi canını aynı şekilde yasaya teslim edebilmelidir. Hırsızlık veya yolsuzluk gibi suçlarda haksız kazançlar, hakkı gasp edilenlere iade edilmelidir. Diğer bir ifadeyle malî zararların tazmini yine malî olmalıdır. Teslim olmanın ya da telafi etmenin gerekli olduğu bir durumda günahkâr, kendi yararına bir engel üretmemelidir. Örneğin kaçma, örtbas etme, alternatif çözümler üretme ya da intiharla yaşama son verme gibi bir seçeneği düşünmemelidir.<sup>88</sup>

Yasal ve ahlakî kriterlerle mal ve mevkinin denetimi yapmak da doğru tövbede son derece önemlidir. Çünkü bir toplum için en hassas duyguları harekete geçiren ve gelecekle ilgili idealleri olumsuz etkileyen husus, mal ve mülke gösterilen tutumdur. Bu nedenle kamu malını haksızca zimmetine geçiren, elindekileri iade etme konusunda yoğun çaba ve istek içerisinde olmalıdır.<sup>89</sup> Özellikle kamusal ihlallerde tek tek fertlerden ziyade bireylerin oluşturduğu tüzel kişilikler muhatapın kendisidir. Bu durumda kamu menfaatine aktarılacak üzere haksızca elde edilen hayalî paralara devlet tarafından el konulmalıdır. Bireyin kendi iradesiyle bu yönde telâfi edici kararlar vermesi ise tövbe etmesidir. Görev ihlalleri neticesinde azl (istifa) söz konusu olduğunda mu'tad olan yaklaşım, göreve bağlı kazanımların müsâdere/hacz edilmesidir. Azl halinde sahip olunan (malî) kazanımların devlet eliyle denetimi yapılmak üzere müsâdere edilmesi malın helal haram dengesinin oranlanması için gerekli yasal bir işlemdir. Bu sayede kazanımların içerisinde haksızca elde edilenler var ise el konularak bunların kamuya intikali yapılmalıdır.<sup>90</sup> Bu hususta kabihin varlığı sebebiyle muhataplardan (misliyle) özür dileme (itiraf) ve telâfi edici gerekli yaptırımlara açık olma tümel kaidedir. Şu halde herkese ait olan haklara ve menfaatlere

<sup>85</sup> Vasalou, *Moral Agents and Their Deserts*, 42

<sup>86</sup> Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Felsefetü'l-ciddi ve'l-hezl*, haz. Muhammed Ali ez-Za'bî (B.y.: Dâru'ş-Şuûnî's-Sekâfiyye, ts.), 100.

<sup>87</sup> Kâdî Abdülcebâr, *Fazlu'l-İtizâl*, 209.

<sup>88</sup> Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 14/406-407.

<sup>89</sup> Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 14/406.

<sup>90</sup> Ignaz Goldziher, *Mezhebü't-tefsiri'l-İslâmiyyi*, ter. Abdülhalim en-Neccar (Kahire: Mektebetü'l Hanci, 1955), 189-190; Adam Metz, *el-Hadaratü'l-İslâmiyye fi'l-karnir-rabi'il-hicri*, çev. Muhammed Abdülhadî Ebû Ride (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 379.



(çıkarlar doğrultusunda) engel olmak, bu nedenle (kamuyu) zarar, üzüntü ve güvensizliğe sevk etmek özür ve tövbeyi gerekli kılan iki temel faktördür.<sup>91</sup>

Anlaşıldığı kadarıyla Mu'tezilî etik anlayışında bir şeye sahip olmada dikkate alınacak ana kriter hâkim olmak (temekkün) ya da sadece elde bulundurmamak değildir. Mâlik açısından önemli olan, sahip olduğu mülkün ahlâkî denetimini yapabilmesidir.<sup>92</sup> Şayet elinde bulundurması ve tasarrufta bulunması helal ve meşrû değilse gerekli izale ve telâfilerden sonra tövbe makbuldür.<sup>93</sup> Buna göre bir şahsın diğerine etki eden kötülük ve suçlarından sadece el çekmesi geçerli tövbe değildir. Bunun yanında vicdanî bir mahcubiyet duymalı, mutlak bir kararlılık göstermeli ve yasal tazmini gerçekleştirmelidir. İsrarla vurgulandığı üzere haksızca elde edilen bir malın aynıyla veya misliyle kamuya iadesi yapılmalıdır. Yaptıklarından pişmanlık duyan fakat benzeri eylemlerden kaçınma kararlılığı göstermeyen biri gerçekten tövbe eden değildir. Çünkü azm (kararlı vazgeçiş), ancak nedm (vicdanî duyarlılık/pişmanlık) ile birlikte asıl işlevini gerçekleştirebilir. Bu sebeple azm olmadığında, nedm'in de olması mümkün değildir.<sup>94</sup> Kâdî Abdülcebbar'a göre birey, geriye dönüp yeniden başlamayacağı hatalara pişmanlığını sürdürmeli ve gelecekte de benzerini yapmama kararlılığı göstermelidir. Dolayısıyla geçmişe yönelik nedm oluşur fakat azm oluşmazsa ya da azm olur nedm gerçekleşmez ise tövbe sahih değildir.<sup>95</sup> Çünkü insan günah işlerken de günahına pişman olabilir. Bu nedenle tövbede azm ile nedm'in birlikte olması zorunludur.<sup>96</sup> Üstelik Kâdî Abdülcebbar'ın düşüncesinde azm bir ilandır. Önceden işlenen suçların telafi edileceği ve bu konuda bütün çabanın gösterileceği beyanıdır. Bu nedenle azm ve nedm arasına zamansal bir ayrım girmemelidir. Bugün pişman olunan kabihî tekrarlamama kararlılığı yarın yani gelecekte olamaz.<sup>97</sup>

Bununla birlikte Kâdî Abdülcebbar, nedm'in irade olduğuna da işaret eder. İrade ise var olana (işlenen suçlara) yönelik bir istençtir. Buna göre nedm, geçmişte var olan kötülöklere yönelik iradî bir yönelim iken; azm kabihliğı ve zararı nedeniyle benzeri bir fiilden ileriye dönük kaçınmaktır. Bu bağlamda nedm, insanın bilincine azm'i yerleştirme iradesidir. Diğer bir ifadeyle geçmişteki tutum ve davranışların terk edilmesi ve gelecekte kötülüğü kerih görme halinin kararlılıkla sürdürülmesidir.<sup>98</sup> Pişmanlığın temel koşulu, gelecekteki fiillerle ilgili olmadığından yalnızca geçmişte meydana gelen hatalarla sınırlı olmasıdır.<sup>99</sup> Ancak tövbenin geçerli olması için nedm belirli bir nedene dayanmalı yani nedm'e konu olan eylemin kendisi kötü olmalıdır.<sup>100</sup> Günahı kesin kararlılıkla tekrar etmeme anlamıyla azm ise tövbenin ikinci şartıdır. Azm de pişmanlığa sebep olan kötülükle ilintili olmalıdır.<sup>101</sup> Esasında nedm ve azm, kötülüğün etkisini tersine çevirecek kararlı

<sup>91</sup> Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 14/314.

<sup>92</sup> Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 11/56.

<sup>93</sup> Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 11/66-67; Muhsin, *el-Fikrî's-siyâsiyyi inde'l-Mu'tezile*, 199.

<sup>94</sup> Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 14/302, 345.

<sup>95</sup> Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 14/405; İbn Metteveyh, *el-Mecmû fi'l-muhît bi't-teklîf*, 3/410.

<sup>96</sup> Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 14/303, 325.

<sup>97</sup> Abdülkerim Osman, *Nazariyyetü't-teklîf-erâü'l-Kâdî-Abdülcebbari'l-kelâmiyye* (Beyrut: y.y., 1971), 504-505.

<sup>98</sup> Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 14/301; İbn Metteveyh, *el-Mecmû fi'l-muhît bi't-teklîf*, 3/395.

<sup>99</sup> Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 14/427-428.

<sup>100</sup> Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 14/303, 325.

<sup>101</sup> Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 14/345.

tutumlarıdır. Bu nedenle Kâdî Abdülcebbar, “kişi yapması gereken her şeyi yerine getirmelidir” kaidelerini salt “kötülükten kaçınma” şeklinde yorumlamaz. O, bu kavramın içeriğine “nedm ve azm” de dâhil eder.<sup>102</sup> Çünkü insan, kötülüğe güç yetiremeyecek bir hal içerisinde olabilir ya da kötülük yapmaya engel durumlar zamanla oluşabilir. Nitekim ona göre bireyin kötülük yapmasına engel olan iki hal, ölüm anında hakikate tanıklık ve kötülük yapmamaya zorlanma ya da günah işlemeyecek bir durumda olma (ilcâ)dır. Tövbe, cezayı düşüren asıl faktör olduğuna göre asıl işlevini yerine getirmeyi engelleyen unsurlar olmamalıdır. Tövbenin cezayı düşürebilmesi için tövbe konusu olan fiili ya da benzerlerini mükellefin yapmaya imkân hali ve fiilî özgürlüğü devam etmelidir.<sup>103</sup> Bu ise tövbede erteleme gibi bir durumun varlığına imkân tanımaz. Mu’tezile’ye göre belirli vakitlere ayrılmış (muakkat) ve seçili günahlara özel tövbe (mufassal) geçerli değildir.<sup>104</sup> Öyleyse tövbede, öncelik-sonralık gibi belirli bir izlek, tövbe seansları şeklinde toplu ritüeller, alternatif tercihler, tövbe için özel bir gün ya da hayatın özel bir anında yerine getirilmesi gibi koşullar yoktur. Diğer taraftan insanın ömrü boyunca günahlarını listelemesi mümkün değildir. Bilerek ya da bilmeyerek yaptığı, unuttuğu ve hatırladığı farklı günahları olabilir. Böyle bir durumda ayrıntısıyla bilinenlere tek tek; bilinmeyenlere genel hatlarıyla tövbe edilmelidir.<sup>105</sup> Buna göre bir kimse, özel bir farkındalıkla kötülük işlediğine karar verirse yaptığı belirli işler için ayrı ayrı tövbe edebilir ve sonrasında farkında olmadığı diğer fiilleri için de genel bir tövbeye yönelir.<sup>106</sup> Farklı farklı kötülükler yapıp, sadece seçilen bir kötülüğe özür dilemek ise i’tizar ya da tövbe değildir. Çünkü seçili hatalardan özür dilemek pişmanlık olarak ifade edilemez. Burada farklı gerekçelerin duruma etki etmesi olasıdır. Ya yaptığı fiil artık kendisine zarar verdiği için ya da (farklı) menfaatler elde etme beklentisiyle veyahut ikiyüzlülükle özür dileyen biri olabilir.<sup>107</sup>

Pişmanlık, itiraf ve tazmin kaidesi gözetilerek gelecek yönünde azm ve iyiye dönüş adl ilkesinin ahlâkî tezahürüdür. Çünkü bir kötülüğe pişmanlık duymak, içsel bir itiraf ve süregelen üzüntü hissidir. Bu açıdan tövbede nedm ve azm’in pratikte ayrılması mümkün değildir ve her ikisi davranışları yönlendiren iki güçlü uyarandır. Geçmişin sürekli denetlenmesiyle vicdânî hesaplaşma pişmanlığı var ederken; ahlâkî gelişimin devam ederek davranışları etkilemesi azm’i oluşturur. Mu’tezile’de “benzeri kötülüğe tekraren yönelmeme kararlığı” olan azm, sosyal ahlâkın içselleştirilmesi için önemlidir. Çünkü iyiliğin tesisi, sürdürülebilirliği, kötülüğe alışkanlık oluşmaması ve ahlâkî değerlerin yozlaşmaya maruz kalmaması kararlı dönüşümlere bağlıdır. Kâdî Abdülcebbar’ın verdiği örneklerde bu durumun pratik açılımı gözlenmektedir. O, bir kimsenin hırsızlık yaparken sadece bazı hırsızlık fiillerinden tövbe etmesini ve özür ilanını ahlâkî bulmaz. Aynı şekilde bir çocuğunu öldürdüğü için özür dilediği bir şahsın, diğer çocuklarını öldürmesi gerçekçi

<sup>102</sup> Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 14/324, 326-327.

<sup>103</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 14/324; Kâdî Abdülcebbar, *Mütesâbihü'l-Kur’an*, 251.

<sup>104</sup> Sabri Osman Muhammed, *el-Metafizika inde'l-Mu'tezile* (Kahire: Dârü'l-Hidâye, ts.), 62.

<sup>105</sup> Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 14/352, 394; İbnü'l-Melâhimî, *Kitabü'l-Fâik fi-usûli'd-din*, 510; Cemâlüddîn el-Hasen (el-Hüseyn) b. Yûsuf b. Ali İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Keşfu'l-murâd fi-şerhi tecridi i'tikâd* (Beirut: Müessesetü'l-A'lemiyi, 1988), 400

<sup>106</sup> Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 14/384, 388.

<sup>107</sup> Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 14/303.



bir vazgeçiş değildir. Kâdî Abdülcebbar bu hususu, "akıl zorunlu olarak bilir ki, iki benzer kötülükten sadece biri için özrün dile getirilmesi samimi bir kararlılık değildir", kanaatiyle açıklar. Bu açıdan kötülüğe engel oluşturmayan spesifik vazgeçişleri ahlâkî bir tutum olarak görmez.<sup>108</sup>

Mu'tezile'nin tövbe doktrininde Allah'a karşı işlenen suçlar için nedm ve azm yeterli iken; diğerine karşı yapılan haksızlık ve kötülüklerde tazmin/telafi için ayrıca çaba sarf etmek, oluşan zararı tersine evirmek (fayda) ahlâkî ve yasal bir süreçtir.<sup>109</sup> Gerçek bir arınma ve mükâfat için telafi ya da tazmin, yasal bir ödevdir. Çalınan malın iadesi, kan bedelinin ödenmesi, kişinin cezalandırılmak için kendisini yetkililere teslim etmesi bu ödevin tabîi unsurlarıdır.<sup>110</sup> Örneğin, tövbe eden kişi sahip olduklarını ve sebep olduğu kötülükleri tetkik etmek zorundadır. Sahip olduğu şeylerde mülkiyet ve tasarruf hakkı sabit ise (bilmediği) hatalarından tövbesi geçerlidir. Karar ve tasarruflarının neden olduğu zararları en âdil şekilde tazmin etme çabası gösterdiğinde tövbesi makbuldür. Diğer taraftan bir başkasından bir mal veya (menfaat) alan kişi de bunun nasıl elde edildiğini araştırmalı ayrıca kişi hakkında bilgi sahibi olmalıdır. Şayet kişinin mülkiyetinde bulunan malın meşrû yoldan elde edildiği, yasadışı olmadığı ve serbestçe kullanılmasında bir sakınca bulunmadığı tespit edilirse söz konusu şahıstan mal temin edilebilir. Mal, haksızca ve yasadışı yollarla elde edilmiş ise ve bu da biliniyorsa malın mülkiyeti kabul edilemez. Mal, emr-i bi'l-ma'ruf nehyi ani'l-münker ilkesi gereğince kişiden alınıp hak sahiplerine iade edilmelidir.<sup>111</sup> Bir yöneticinin hem meşrû hem de gayri meşrû yollardan kazanç elde ettiği biliniyorsa, bu durumda tövbenin geçerli olması için önce sahip olunan malın mülkiyet nedenleri incelenmeli ve iade edilmesi gerekli olan kısım ayrılmalıdır.<sup>112</sup> Üstelik kendisiyle ilgili mevcut durumu açıkça (kamuya) beyan etmelidir. Kanuna aykırı yollarla elde edildiği tespit edilen malların yasal denetimi yapıldıktan sonra belirlenen (yasa dışı) kısımları, kamu adına tazmin edilmelidir. Buna dair yasal işlemler yürütülmediği ya da suçlu bu yönde talepte bulunmadığı sürece tövbenin geçerliliği söz konusu değildir. Buna göre Mu'tezile, herkesin kendi fiilleriyle yüzleşebildiği ve korkusuzca hesap verilebildiği bir ahlâk anlayışını yüksek bir ideal olarak ileri sürer.

Bu itibarla Şerif Murtaza (öl. 436/1044), yöneticilerin üç tür mülkiyetinden söz eder ve üç farklı arınmadan işaret eder. 1. Yolsuzluk-hırsızlık ve hak ihlalleri gibi haram olanlar. 2. Hediye ve benzeri türde mubah olanlar 3. Helal ve haramın karıştığı ve birinin diğerinden ayrılamadığı mallar. Birinci durumdaki malın tasarrufu haramdır. İkinci maddedeki malda tasarrufta bulunmak mubahtır. Birbirine karışan malların tasarrufunu

<sup>108</sup> Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 14/303, 345.

<sup>109</sup> Pomerantz, "Mu'tazili Theology in Practice", 480.

<sup>110</sup> Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 14/435-443.

<sup>111</sup> Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 14/451; Pomerantz, "Mu'tazili Theology in Practice", 480-481; İlkenin pratik açılımı için bk. Seyithan Can, "Emir bi'l-Ma'ruf Nehiy ani'l-Münker' İlkesinin Günümüz Dini Söylemin İnşasında İşlevsel Yönü", *Eskişeni* 40 (20 Mart 2020), 209-210.

<sup>112</sup> Pomerantz, "Mu'tazili Theology in Practice", 483; Benzeri bir vaka, insanları sapkın bir inanca çağırın ve bunu da kabul ettiren biri, hem tövbe etmelidir hem de davet ettiği şeyin yanlış-batıl olduğunu ilan etmelidir. Ebû Haşim'e göre bir müftü fetva verir bununla bir insan zulme maruz kalırsa müftünün fetvasında hatalı olduğunu açıklaması gerekir. Bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 14/310-311.



ise fakihlerin çoğu mubah görmüştür. Şerif Murtazâ ise bu kategorideki malın tasarrufunu haram kabul eder ve (haramdan) arındırılması gerektiğini söyler.<sup>113</sup> Bu taksimden hareketle Mu'tezile'nin el-menzile ilkesi, pratik olarak üç temel düsturu gerekli kılmaktadır. Bunlar; pişmanlıkla itiraf, yaptırım ve bedel/ tazmindir. Bu üç unsur, bireyi benzeri suç ve hataları tekrar etmesi önünde önleyici bir etkiye sahiptir. Ayrıca toplumun diğer fertlerinin davranışlarına da yönlendirici ve düzenleyici bir katkı sunar. Toplumun üyeleri ağır yaptırımların etkisi altında kendi karar ve davranışlarının kritiğini yapabilir. Suçun itirafı ve yasal müeyyideler, ahlâkî davranışın sürekliliğini pekiştirir. İş ve faaliyetlerde denetim bilincini ve periyodik iyileşmeyi sağlar. Çünkü Mu'tezilî teolojide el-menzile, öncelikle uhrevî kurtuluşun değil; dünyevî arınmanın (dinî-ahlakî) yöntemidir. İnanç ile ahlakın birey ve kamu nezdinde eşitlenmesidir. Bu nedenle fısk, bireyin sahip olduğu konumdan, sosyal itibardan ve uhrevî ödülünden dışlanmayı içerdiğinden tüm fertlerin iş ve görevlerinde gereken itinaı göstermelerine katkı sağlar. Artık bireyler, yasal eşitliği ve suçun fâiline uygulanan hukukî ve ahlakî müeyyideleri tecrübe ettiklerinden benzeri bir konuma düşmekten sakınırlar. Aynı zamanda itiraf ve müeyyideler, bireylerin geleceğe yönelik hata yapma olasılığını minimize ederek doğru karar ve davranışların varlığına yardımcı olur. El-menzile, işlenen günahların ve yapılan hataların ilahî iradenin af olasılığına terk edilmesine müsaade etmediği gibi dünyevî alanda güç, yetki ve bilgi sahiplerinin aldıkları kararlara kontrol görevi görür. Denetimsiz yetki/güç güvencisiyle işlenen günah/suçlara bedelin bitişmesi, kamu hukukunun muhafazasını sağlar ve sebep olunan zararları tazmin kaidesi kamu yararına dönüşür.

### **Sonuç**

Her insan, farklı nedenlerle günahlar işleyebilir. Herhangi bir insanın bundan kaçınması doğası gereği mümkün de değildir. Fakat mükellef olan her birey, teklif devam ederken hata ve günahlarını telâfi edebilir, doğru ve yararlı işlere yönelebilir. Bu açıdan tövbe, dünyada bütün bireylerin sorumluluk ve hesap verebilirlik noktasında eşitlendiği ortak müeyyidedir. Suç ve günahlar ise Allah'ın hukuku ve insan hakları doğrultusunda kategorik bir ayrımla yasal müeyyidelere konu olur. Şüphesiz Allah, kendi hukukuna taalluk eden suçlara kudret ve iradesiyle en doğru hükmü verebilir. Üstelik dünyada Allah'ın hakkını bütünüyle savunacak herhangi yetkili bir makam da yoktur. Mu'tezilî düşüncede kamuya geçişi söz konusu olan günahlarda ise bir dizi yasal ve ahlâkî yaptırımlar zorunludur. Her birey, kendi kararlarının sorumluluğu içerisinde ahlâkî ve yasal yaptırımların muhatabı olur. Bu nedenle hiç kimse bir başkası adına tövbe alamadığı gibi ilahî bir yetkiyle görevlendirilmiş algısı da oluşturamaz. Mu'tezilî düşüncede tövbe

<sup>113</sup> Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî eş-Şerîf el-Murtazâ, *Resâilü's-Şerifi'l-Murtazâ* (Kum: Dâru'l-Kur'ani'l-Kerim, h. 1405), 127-128; Muâviye, hazineye aktarılan pek çok mal bırakmıştı. İnsanların şikâyetleri altında yatan en güçlü nedenlerden biri de bu meseleydi. Kötü ekonomi politikası ve insanların haklarını gasp edilmesi insanların halifelere olan şikâyetlerinin baskın nedenini oluşturuyordu. Çünkü mal, insanların duygularını harekete geçiren temel unsurdur. Özellikle Hariciler, Şia ve Zeydiler vb. fırkalar, devlet malına Emevîler'in musallat olduğunu, istedikleri şahısları servet sahibi yaptıklarını ve kamu maslahatını gözetmeksizin malı arzuladıkları gibi kullandıklarını gözlemliyorlardı. Ayrıntılı bilgi için bk. Şevki Dayf, *el-Asrû'l-İslâmiyyi* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1963), 208-209.



bireye özeldir ve akıl sahibi varlıkların sadece inançlarını değil, bilinçli tasarruflarını, fikir ve yorumlarını ve diğeriyle ilişkilerini vs. denetim altına alan ilahî bir lütuftur. Örneğin bir yönetici kararlarıyla kamusal alanda zarara neden olduysa tövbe, pişmanlık, itiraf ve telafidir. Bir din adamı batıl görüşleriyle kamuyu yanılttı ise tövbe; itiraf, yanlışın ilanı ve oluşan zararın telafisidir. Bunun yanında benzeri suç ve hataları tekrar etmeme kararlılığı geçerli tövbenin aslı koşuludur. Bu nedenle Mu'tezile, insan hak ve onurunu ilgilendiren suç ve ihlâllerin ahirete ertelenmesini doğru bulmaz. Her birey kamuyu etkileyen geçişli günahların varlığı halinde yasal yaptırımlara açık olmalıdır. Kamu menfaatinin korunması ve sosyal barışın sürekliliği için suçların ihmali söz konusu edilemez. Böyle durumlarda hukuk ve din, suç ve günahlara yasal karşılıklar takdir eder. Dinî yönden, geçerli tövbe için kabih olan eylemin zıddı düzenleyici fiillerin varlığı zorunludur. Haddizatında tövbe etme, özünde insanın bir iş ya da faaliyette hatalı ve başarısız olduğunun; bunun sonucunda ne yapması gerektiğinin idraki içerisinde olmasıdır. Bunun için de her birey yaptıklarıyla vicdanen hesaplaşmalı (nedm), gerekli yaptırımlara açık olmalı ve kararlı bir tutum (azm) sergilemelidir. Özellikle yetki sahipleri karar ve fiillerinin denetimini yapabilmeli, daima hesap verebilir olmalıdır. Bu durumda kamu hukukunu ilgilendiren suçlara tövbe etmek, esasında yasal ve ahlâkî müeyyidelere uymaktır. Kişisel tatmini sağlayan alternatif çözümler üreterek ya da imana duyulan güvenle günahın ötelenmesi doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü Mu'tezilî düşüncede kötünün fâili, kötü fiilin etkisini tövbeyle tersine çevirmediği sürece sonsuza kadar kötünün fâili olarak (el-menzile) kalacaktır. Her iki âlemde de iyiler gibi muamele görmesi ve övülmesi mümkün olmayacaktır. Öyleyse malî zararlar için malî, bedenî zararlar nedeniyle bedenî/kıyemî tazminin varlığı halinde, hatalı kararlar ise zıddı yapıcı kararların alınmasıyla sahîh tövbe gerçekleşmiş olacaktır. Sonuç olarak sosyo-ahlâkî boyutuyla günahlarını itiraf edebilen ve yaptırımlara açık olan bireylerin oluşturduğu toplumlar, gelecek nesillere hesabı verilebilir ahlâkî bir yaşantıyı taşıyabilirler. Bunun aksine isâet türünde hataların ve günahların itiraf edilmediği toplumlarda günahtan vazgeçme pratiğine tanıklık etmek zordur. Hatta ismi değiştirilmiş, makulleştirilmiş ya da kanıksanmış fakat zarar yönü benzer olan günahlara meşruiyet sağlamaya dönük uygulamalar yaygınlık kazanabilir. Böylece hesabı sorulamayan suçlar, toplum nazarında sıradanlaşır, haklı tepkiler üretilemez ve kamusal haklar infiale uğrar. Bunun aksine tasarrufların denetim ve kontrolünü yapabilmek, sorumluluk içerisinde hesap verebilir olmak suç ve hataların azalması bunun yanında sosyal ahlâkın gelişimi için de önemlidir. Üstelik dinî, ahlâkî ve yasal kuralları özümsemiş bir toplumda kamu menfaatine aykırı ihlâller minimize edilebilir. Tövbe de en nihayetinde kuralsız bir yaşamdan hak ve hukuka riâyet edilen bir anlayışa ve yaşama dönüşür.

### Kaynakça

- Abdullah, Somaya. "The Role of tawba (Repentance) in Social Work with Muslim Clients". *Exploring Islamic Social Work Between Community and the Common Good*, ed. Hansjörg Schmid-Amir Sheikhzadegan. 233-249. Switzerland: Springer, 2022.
- Ammâra, Muhammed. *el-İslam ve felsefetü'l-hüküm*. Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1989.

- Ammâra, Muhammed. *el-Mu'tezile ve müşkiletü'l-hürriyyeti'l-insâniyye*. Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1986.
- Ammâra, Muhammed. *Mukaddime (Resâilü'l-Adl ve't-Tevhîd)*, thk. Muhammed Ammâra. Beyrut: Dâru'ş-Şurûk, 1988.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Furûq fi'l-lüğa (Arap Dilinde ve Kur'an'da Farklar Sözlüğü)*. çev. Veysel Akdoğan. İstanbul: İşaret Yayınları, 2017.
- Attar, Mariam. *Islamic Ethics Divine Command Theory in Arabo-Islamic thought*. New York: Routledge Taylor & Francis e-Library, 2010.
- Biricikoğlu, Hale. *Yerel Yönetimlerde Hesap Verebilirlik (Marmara Bölgesi Örneği)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Felsefetü'l-ciddi ve'l-hezl*. haz. Muhammed Ali ez-Za'biç Ys.: Dâru'ş-Şuûni's-Sekâfiyye, ts.
- Can, Seyithan. "Sosyo-Siyasi Olayların Teolojik Söyleme Etkisi (Büyük Günah Meselesine Sosyo-Politik Bir Okuma Denemesi)", *İslâm ve Yorum III*, ed. Emine Güzel - Serkan Demir. Ankara: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2019.
- Can, Seyithan. *İnsan Özgürlüğü ve Sorumluluğu Bağlamında Kudret-Fiil İlişkisi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2019.
- Can, Seyithan. "Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker' İlkesinin Günümüz Dini Söylemin İnşasında İşlevsel Yönü", *Eskiyeni* 40 (20 Mart 2020), 209-210.
- Crone, Patricia. "Ninth-Century Muslim Anarchist". *Oxford University Press on Behalf of The Past and Present Society* 167 (May 2000), 3-28.
- Dayf, Şevki. *el-Asrû'l-İslamiyyi*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1963.
- Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyib el-Basrî. *Hülâsatü'n-nazar*. thk. Sabine Schmidtke-Hasan Ansari. Tahran: Iranian Institute of Philosophy - Institute of Islamic Studies, 2006.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İslâm'da Toplum Düzeni*, çev. Nurettin Demir-M. Vesim Taylan. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1993.
- Emîn, Ahmed. *Feyzü'l-Hâtr*. Kahire: Müessesetü Hindawî, 2017.
- Eryılmaz, Bilal - Biricikoğlu, Hale. "Kamu Yönetiminde Hesap Verebilirlik ve Etik". *İş Ahlakı Dergisi* 4/7 (2011), 19-45.
- Fadl, Khaled Abou. "Islam and the Challenge of Democratic Commitment". *Fordham International Law Journal* 27/1 (2003), 1-70.
- Goldziher, İgnaz. *Mezhebü't-tefsiri'l-İslamiyyi*. ter. Abdülhalim en-Neccar. Kahire: Mektebetü'l Hanci, 1955.



- Gül, Serdar Kenan. "Kamu Yönetiminde ve Güvenlik Hizmetlerinde Hesap Verebilirlik". *Polis Bilimler Dergisi* 10/4 (2008), 71-94.
- Haddurî, Macid. *İslam'da Adalet Kavramı*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1999.
- Hâkim el-Cüşemî, Muhammed b. Kerrâme. *Tahkîmu'l-ukûl fi-tashîhi'l-usûl*. San'a: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 2008.
- Himmasî, Sedîduddîn Mahmûd er-Râzî. *el-Münkizü mine't-taklîd*. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, h. 1414/1993.
- Hoodbhoy, Pervez. *Islam and Science-Religious Orthodoxy and The Battle for Rationality*. London and New Jersey: Zed Books Ltd., 1991.
- Husain, Syed Mu'azzam. "Effect of Tauba (Repentance) on Pealty in Islam". *Islamic Studies* 8/3 (1969), 189-198.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr. *Medâricü's-Sâlikin*. thk. Muhammed el-Mu'tasım Billah el-Bağdadî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Azî, 2003.
- İbn Metteveyh, Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed. *el-Mecmû-fi'l-muhît-bi't-teklîf*. thk. Jan Peters. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986.
- İbnü'l-Melâhimî, Mahmud b. Muhammed el-Havârizmî. *Kitabü'l-Fâik fi-usûli'd din*. thk. Faysal Bedir Avn. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2010.
- İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, Cemâlüddîn el-Hasen b. Yûsuf b. Alî. *Keşfu'l-Murâd fi-şerhi tecridi i'tikâd*. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemiyyi, 1988.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebu'l Hasen Ahmed b. Abdilcabbar el-Esedabâdî. *el-Muğnî fi-Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*. thk. Muhammed Hıdr Nabha. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012.
- Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kâdî Abdülcebbâr. *Fadlu'l-i'tizal-tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuad Seyyid. Tunus: 1986.
- Kâsım er-Ressî, Ebû Muhammed el-Kâsım b. İbrâhîm b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Hasenî el-Alevî. "Kitabü'l-adl ve't-tevhîd ve nefyü't-teşbih anı'llahi'l-vâhidî'l-hamîd". *Resâilü'l-adl ve't-tevhîd*, thk. Muhammed Ammara. 130-172. Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1984.
- Khalil, Atif. "Atonement, Returning, and Repentance in Islam". *Religions* 14/168 (2023), 1-9. <https://doi.org/10.3390/rel14020168>
- Legenhausen, Hajj Muhammad. "Religious Ethics and Moral Realism". *Rebelatory Ethics* 9 (2015), 13-37.
- Mahmûd, Zeki Necîb. *el-Ma'kul ve'l-lâ-ma'kul*. Beyrut: Dâru'ş-Şurûk, ts.
- Maraz, Hüseyin. *Mu'tezile'de Erdemli Arınma*. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.

- Maraz, Hüseyin. "Mu'tezile'nin "El-Menzile Beyne'l-Menzileteyn" Savunusu ve Doğuşu İle İlişkisi", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/1 (2016), 1-33.
- Metz, Adam. *el-Hadaratü'l-İslamiyye fi'l-karnir-rabî'il-hicrî*, ter. Muhammed Abdülhadi Ebu Rîde. Beyrut: Dâru'l-Kutübi'l-İlmiyye, ts.
- Muhammed, Sabri Osman. *el-Metafizîka inde'l-Mu'tezile*. Kahire: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Muhsin, Necah. *el-Fikrû's-Siyâsiyyi inde'l-Mu'tezile*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1996.
- Nasr, Seyyed Hossein. *Islamic Philosophy From Its Origin To The Present*. New York: State University of New York Press, 2006.
- Nisâbüri, Kutbuddîn Ebî Ca'fer Muhammed b. el-Hasen. *el-Hudûd*. Kum: Müessesetü'l-İmam es-Sâdık, h. 1414.
- Okumuş, Namık Kemal. "Kur'an'da Değişim ve Dönüşümün Belirlenmiş Yasal Adımlarının Kelâmî Yorumu", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/2 (24) (Ağustos 2019), 440-467.
- Osman, Abdulkerim. *Nazariyyetü't-Teklif-Erau'l-Kâdî-Abdilcabbâri'l-Kelâmiyye*. Beyrut: y.y., 1971.
- Pomerantz, Maurice A. "Mu'tazilî Theology in Practice: The Repentance (tawba) of Government Officials in the 4th/10th century". *A Common Rationality: Mutazilism in Islam and Judaism*, ed. Camilla Adang -Sabine Schmidtke-David Sklare. 463-494. Würzburg: Ergon-Verlag GmbH, 2016.
- Rassool, Hussein. "Sins Tawbah and The Process of Change". *International Journal of Islamic Psychology* 4/1 (2021), 26-33.
- Salem, Hazem Y. *Islamic Political Thought: Reviving a Rationalist Tradition*. Denver: Faculty of the Josef Korbel School of International Studies University of Denver, Doctoral Thesis, 2013.
- Salih b. Ahmed-Abdurrahman b. Melluh, *Mevsuatü-nadrati'n-neim fi-ahlaki'r-resüli'l-kerim*. Suud: Dâru'l-Vesîle, 1998.
- Sâlimî, Ebu Muhammed b. Abdillâh b. Hamid. *Meşâriku envâri'l-ukûl*. thk. Abdurrahman Umeyra. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1989.
- Şerif Murtazâ, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyin b. Mûsâ b. Muhammed. *Resâilü'ş-Şerifi'l-Murtazâ*. Kum: Dâru'l-Kur'ani'l-Kerim, h. 1405.
- Tenûhî, Ebû Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kâdî. *Nişvârü'l-muhâdara ve ehbârü'l-müzâkere*, thk. Abbud es-Sâlicî. Beyrut: Dâru Sader, 1995.
- Turan, Erol-Çetin, Sefa-Bayrakdar, Ergin. "Kamu Yönetiminde Kayırmacılık ve Yozlaşmanın Önlenmesinde Yetenek Yönetimi Yaklaşımının Değerlendirilmesi" *Türk İdare Dergisi* 489/91 (Aralık 2019), 287-308.



- Vasalou, Sophia. *Moral Agents and Their Deserts-The Character of Mu'tazilite Ethics*. London: Princeton University Press, 2008.
- Yavuz, Salih Sabri. "Tevbenin İtizali Yorumu." *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/1 (Şubat 2010), 7-22.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an-hakâik-i-ğavâmizi'l-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed Muavvız. Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykan, 1998.